

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин
Середня освіта (Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра
СРСР 1980-1990рр.: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ РОЗПАДУ
Студентки Шпитяк Катерини Анатоліївни

Науковий керівник:

Кучменко Елеонора Миколаївна
доктор історичних наук кафедри
всесвітньої історії і міжнародних
відносин

Рецензент: доктор педагогічних
наук, професор НПУ ім. М.
Драгоманова Козир А.В. _____

Кандидат історичних наук, доцент
Мартиненко В. В. _____

Допущено до захисту:

_____
_____

(посада) (підпис) (дата) (ініціали та прізвище)

Анотація
до дипломної роботи
на тему: «СРСР 1980-1990 рр: причини і наслідки розпаду»

В даному дослідженні представлений детальний розгляд питання причин та наслідків розпаду Радянського Союзу, які мали місце у 1980 – 1990 роках.

У ході дослідження проаналізовано соціально-економічний стан СРСР 1980-1990-х років; досліджено реформи політичної системи в цей період; виокремлено причини і передумови перебудови; надано політичну характеристику перебудови; визначено передумови та процес розпаду СРСР; проаналізовано реакцію провідних держав світу на розпад СРСР.

Наведено авторські висновки щодо причин та наслідків розпаду Радянського Союзу, які мали місце у 1980 – 1990 роках, серед яких основними факторами визначено внутрішні причини та глибоку економічну кризу в Радянському Союзі, що була спричинена політикою радянського уряду, а саме закономірне вичерпання мобілізаційних ресурсів соціально-економічного розвитку країни на основі сталінської версії марксистсько-ленінського вчення.

Зауважується, що руйнування СРСР відбулося виключно під впливом внутрішніх причин. Зовнішні чинники лише могли посилити або послабити їх дію, серед них, на економіку негативно вплинули майже дворазове зниження ціни на нафту і колосальні військові витрати бюджету країни.

Ключові слова: Радянський Союз, СРСР, «Перебудова», криза, реформи, соціально-економічний розвиток, міждержавні відносини, «Застій», марксистсько-ленінська ідеологія.

Summary
**to the thesis topic: "USSR 1980-1990: causes and consequences of the
collapse"**

This study presents a detailed examination of the causes and consequences of the collapse of the Soviet Union in 1980-1990.

The study analyzed the socio-economic condition of the USSR in the 1980s and 1990s; the reforms of the political system in this period are studied; the reasons and preconditions of restructuring are singled out; the political characteristic of perestroika is given; the preconditions and process of disintegration of the USSR are determined; the reaction of the world's leading states to the collapse of the USSR is analyzed.

The author's conclusions on the causes and consequences of the collapse of the Soviet Union in 1980-1990 are presented, among which the main factors are the internal causes and the deep economic crisis in the Soviet Union caused by the Soviet government's policy economic development of the country on the basis of Stalin's version of Marxist-Leninist doctrine.

It is noted the destruction of the USSR occurred solely under the influence of internal causes. External factors could only strengthen or weaken their effects, among them, the economy was negatively affected by almost twofold reduction in oil prices and colossal military spending of the country's budget.

Key words: Soviet Union, USSR, «Perestroika», crisis, reforms, socio-economic development, interstate relations, Era of Stagnation, Marxist-Leninist ideology.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ СТАН СРСР 1980-1990 РОКІВ.....	8
1.1 Соціально-економічний стан.....	8
1.2 Реформа політичної системи.....	17
Висновки до 1 розділу.....	24
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРЕБУДОВИ.....	26
2.1 Причини і передумови перебудови.....	26
2.2 Політична характеристика перебудови.....	32
Висновки до 2 розділу.....	46
РОЗДІЛ 3. РОЗПАД СРСР ТА РЕАКЦІЯ НА НЬОГО ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ СВІТУ	48
3.1 Передумови та процес розпаду СРСР	48
3.2 Реакція провідних держав світу на розпад СРСР	57
Висновки до 3 розділу.....	63
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В історії СРСР 1985 року став тим часом, за яким наступили події, які змінили хід всього попереднього суспільного розвитку країни. Прихід до вищої державної і партійної влади М. С. Горбачова поклав початок бурхливому реформаторському процесу, названий його ініціатором перебудовою.

Історія і підсумки перебудови в СРСР 1985-1991 рр. та розпад СРСР сьогодні не втратила своєї гостроти, оскільки, будучи частиною історії багатьох країн, вона накладає відбиток на нинішній стан справ у внутрішній і зовнішній політиці цих країн. Актуальність вивчення причин та наслідків розпаду СРСР полягає в тому, що цей час глобальних змін у житті суспільства, що торкнулося не просто одну країну, а розвиток багатьох країн, які входили до складу СРСР. Події тих днів як і раніше викликають багато суперечок і породжують безліч досліджень.

Перебудова почалася в атмосфері загальної ейфорії, очікуванні швидких і позитивних змін у всіх сферах життя. Завершилася вона загибеллю величезної держави. Перебудова перевернула життя країни і викликала різноманітність думок, перш за все – про причини і характер самої перебудови. Чи були неминучі реформи, які відомі, як перебудова, розпад СРСР, і навіть наступні реформи 1990-х рр. Весь цей процес являє собою складний ряд подій з безліччю альтернатив і розвилочок. Саме ці питання розглянуто в даній роботі.

Багато дослідників політичної історії СРСР часів 1980-1990-х рр., такі як М. Ю. Малютін, В. Б. Пастухов, Д. Є. Фурман та ін., спираються в своїх висновках на теорію революції еліт. У схожому дусі сформулювали причини революції еліт Т. П. Коржіхіна і Ю. Ю. Фігатнер. А. П. Бутенко відзначає, що, попри удаваний фасад перебудови, яка виступає за рівноправність, повернення влади Радам, насправді мали місце зовсім інші процеси.

Об'єктом дослідження є СРСР 1980-1990-х рр.

Предметом дослідження є аналіз причин і наслідків розпаду СРСР.

Метою роботи є комплексний аналіз і характеристика СРСР 1980-1990-х рр., а також причини і наслідки розпаду СРСР.

Для досягнення даної мети поставлені наступні **завдання**:

- проаналізувати соціально-економічний стан СРСР 1980-1990-х років;
- дослідити реформи політичної системи;
- виокремити причини і передумови перебудови;
- дати політичну характеристику перебудови;
- визначити передумови та процес розпаду СРСР;
- проаналізувати реакцію провідних держав світу на розпад СРСР.

У роботі застосовані наступні **методи**:

- аналітичний, за допомогою якого, з'явилася можливість виявити основні характерні риси періоду;
- порівняльно-історичний метод, який дозволив проаналізувати деякі спірні моменти підсумків і результатів досліджуваного періоду;
- статистичний метод, завдяки якому вдалося пропрацювати матеріал і зробити необхідні висновки.

Наукова новизна роботи. Проведено комплексне дослідження періоду СРСР 1980-1990-х рр. У роботі здійснюється багатопланове вивчення причин і передумов реформ в період перебудови. Вперше на основі широкого кола опублікованих джерел проаналізовано динаміку і характер зміни економічної ситуації в СРСР. Визначена позиція радянського суспільства у ставленні до існуючої соціалістичної моделі, до зміни партійно-політичного курсу в період перебудови. Показано значення підсумків перебудови. Особливу увагу приділено причин розпаду СРСР. Робота послужить базисом для подальшого вивчення даної проблематики.

Практична новизна роботи. Дана робота дозволяє вивчити період СРСР 1980-1990-х рр., Розглянути глибше деякі питання і зробити висновки. Робота може бути використана студентами історичних факультетів.

Робота складається зі вступу, трьох розділі, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ СТАН СРСР 1980-1990 РОКІВ

1.1 Соціально-економічний стан

Комплекс проблем, що стоять перед суспільством – економічних, соціальних (відрив партії від народу, формування еліти з партійних лідерів і бюрократії), а також національних, політичних, моральних, виявився до середини 1960-х рр. Зменшення демократії, розмежування сторін народ-держава дозволили західним критикам назвати СРСР державою «статистського капіталізму».

До держави відносили партію і апарат, до народу – всіх трудящих. Йде подальше збільшення апарату. Бюрократія при Л. І. Брежнєву зростає до жахливих розмірів. Проблемою було також вплив НТР на хід суспільного розвитку. Новий етап економічного розвитку вимагав зміни суспільних відносин, формування нових соціальних верств. Але в умовах закритого суспільства ці процеси були надзвичайно утруднені.

В кінці 1970-початку 1980-х рр. зростання соціальних виплат трохи загальмувався. Підвищення пенсій, допомог і зарплат було вже не таким масштабним. Зберігалися безкоштовна освіта, медичне обслуговування, гарантовані пенсії та робочі місця. Ріс держапарат. Збільшувалося число службовців. Росли витрати на науку і культуру. Все це не дозволяло збільшувати грошові виплати населенню такими темпами, як це було десятиліття тому.

У 1960-першій половині 1970-х рр. Л. І. Брежнєв зробив ряд кроків, спрямованих на поліпшення життя народу. Були збільшені пенсії, введено грошову допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами, післяпологові відпустки. Також були збільшені терміни лікарняного листа по вагітності, пологів та післяпологової відпустки. Введено допомоги і пільги ветеранам війни і праці, пільги студентам і учням, допомогу багатодітним і

малозабезпеченим сім'ям. Будівництво громадських будівель стало основою його соціальної політики: розгорнулося будівництво нових шкіл, вузів, культурних центрів, стадіонів [9, с. 77].

На початку своєї діяльності Л. І. Брежнєв реалізував багато пропозицій знизу: так, термін перебування на виборній керівній посаді був обмежений до двох разів, введено змагання кандидатів на пост першого секретаря ЦК партії. Але нововведення проіснували лише до ХХІІІ з'їзду КПРС (1966) і були ліквідовані. У 1966 р. введено термін «розвинений соціалізм». Під критерій «зрілості» підганяється все життя СРСР. Замазувалися недоліки, зникли в звітності труднощі, вирости на папері «успіхи». Було поставлено питання про можливу «реабілітацію» І.В. Сталіна. Великим зовнішньополітичним прорахунком стало введення військ до Чехословаччини для придушення повстання проти соціалізму.

До середини 1970-х рр. настає період «застою». Консервація країни закріплювалася, по суті, Конституцією 1977 р. де була прописана керівна роль КПРС, яка до цього часу була вже далеко не ідеалом. Йшло повільне повернення до сталінізму. Розгорталася витончена боротьба з інакомисленням. Влада, використовуючи статтю 70 КК СРСР, вдавалася до примусового лікування дисидентів в психіатричних клініках. Активно застосовували такі методи, як позбавлення радянського громадянства, висилка у віддалені райони.

Величезний розмах придбала корупція. Розгорнулася тіньова економіка, при якій маса неврахованої продукції здійснювалася і поширювалася підпільно, в обхід держави. Йшло зростання нетрудових доходів, випуск неврахованої, «лівої» продукції, перерозподіл доходів між соціальними групами. За приблизними оцінками, капітали тіньової економіки на початку 1980-х рр. становили 80 млрд руб. Йшов розвиток екстенсивної економіки – коштом ресурсів. Зросла злочинність [13].

Сільське господарство країни розвалювалося, виріс імпорт продовольства та зерна. У діяльності Л.І. Брежнєва став все більше

проявлятися волюнтаризм, тяга до гігантоманії. Прикладами цього стали прийняття Продовольчої програми 1982 року, створеної без раціонального підходу, розвиток проекту повороту північних річок в південні регіони, освоєння і розвиток БАМу. Величезні фінансові витрати, перегони озброєнь розорили країну. Успішно йшла лише зовнішня торгівля ресурсами. Виросли статистичні приписки. За запевненнями довідника по народному господарству, випущеному в 1976 р., середньодушовий дохід в СРСР був вище, ніж у ФРН, Данії, Нідерландах, Великобританії, Бельгії, Італії і ін. За статистичними даними 1985 року СРСР цього періоду реально стояв на 77-му місці в світі. Збільшилася дистанція СРСР-Захід, йшло відставання передової технології [27].

У 1970-ті рр. настав розквіт «застою». Успішно розвивалася тіньова економіка, посилюються приписки в економіці. В умовах дефіциту товарів і послуг з'явилися поняття «дістав», «блат», виник термін «вещизм». Партійне життя стала закритою від народу. Для вищих чинів партії були створені закриті спецлікарні, санаторії, секції в магазинах. Відбулося різке зменшення гласності і демократії. Про реальні новини внутрішнього життя країни люди дізнавалися з передач ВВС або «Голосу Америки».

Йшла втрата духовності, руйнування людської особистості, крах моральних норм і ідеалів. В ідеологічній оболонці радянської держави виникли тріщини. У 1960-70-і рр. росте і розвивається дисидентський рух. Радянські дисиденти виступали з критикою однопартійної системи. Розвінчували КПРС, радянську і соціалістичну систему в цілому. Як особливий вид, з'являється релігійне і «культурне» дисидентство.

Керівництво країни активно боролось з дисидентством усіма методами. застосовувалися такі заходи, як:

- позбавлення громадянства і висилка з країни,
- ув'язнення,
- заслання,

- примусове лікування в психіатричній лікарні,
- позбавлення робочих місць
- і висилка на нове місце проживання всередині країни.

У цей період радянський уряд переслідувало письменників-дисидентів А. Солженіцина, поета І. Бродського, кінорежисера А. Тарковського, музикантів М. Ростроповича та Г. Вишневу.

Були закриті прогресивні товсті журнали, що публікували найбільш яскраві твори радянської літератури, зміст яких не відповідав ідеологічній доктрині партії. Величезні кошти витрачалися на створення ідеологічно перевірених і патріотичних творів. Проте, в цей період успішно розвивалося театральне мистецтво і кіномистецтво, з'явився ряд нових напрямків в образотворчому мистецтві, виріс рівень радянської науки [8, с. 67].

З кінця 1970-х рр. в економіці настав поступовий занепад. Стало не вигідно добре працювати: замість премії за перероблювання часто підвищувалися норми виробітку. Важливо було лише підтримувати норму, оскільки заробітна плата залишалася однією і тією ж. Панувала зрівнялівка. Розвалилося сільське господарство. У суспільстві панували пияцтво, апатія і пасивність. Стався крах моралі. Коріння застою і кризи радянської системи в 1960-80-і рр. лежали не в економічній, а в духовній сфері. Разом з тим період 1970-80-х рр. не можна назвати періодом безсумнівного занепаду в культурі. Розвивалася наука. Бурхливими темпами йшло освоєння космічного простору. У країні виросло число фахівців з вищою освітою, відкривалися нові вищі і середні навчальні заклади.

Важливим кроком в житті країни було прийняття нової Конституції в 1977 р Її називали «Конституцією розвиненого соціалізму», тому що вона закріплювала цю концепцію. У Конституції 1977 року було зображено розширення соціальних прав громадян, в тому числі права на працю, безкоштовне медичне забезпечення, освіту і ін. Новим в Конституції було те, що в ній констатовалося виникнення нової історичної спільності -

«радянський народ»; цю спільність передбачалося зміцнювати і розвивати. У 6-й статті нової Конституції була закріплена особлива роль партії - «керівна і спрямовуюча» сила радянського суспільства, «ядро політичної системи» [3, с. 9].

Реформи в період Л. І. Брежнєва були задумані партійним і державним керівництвом як обережні кроки в напрямку розбудови політичного життя: реформування управління суспільством, розвиток соціалістичної демократії, вдосконалення партійного життя. Це були дуже обережні політичні реформи, які, проте, так і не були здійснені повністю.

Кризові явища в економічній сфері стали значною мірою відправною точкою перетворень, що почалися в суспільстві і в соціально-економічній сфері СРСР у другій половині 1980-х років. Вже до середини цього десятиліття (а частки й раніше) стали помітні негативні тенденції в радянській економіці:

- уповільнення темпів зростання основних кількісних і особливо якісних економічних показників,
- гіпертрофований розвиток військово-промислового комплексу (ВПК) і зростання його навантаження на економіку,
- дисбаланси в області виробництва споживчих товарів,
- низькі темпи впровадження результатів науково-технічного прогресу у виробництво.

1. Зниження темпів економічного зростання. Так, середньорічні темпи приросту виробленого національного доходу в СРСР (за даними офіційної статистики) неухильно знижувалися: з 5,7% в 1971-1975 роках до 4,3% в 1976-1980 роках і 3,2% в 1981-1985 роках. Знижувалися темпи приросту і інших показників. Однак самі по собі навіть знизилися темпи зростання окремих макроекономічних показників, на перший погляд, не свідчили про яку-небудь серйозну кризу в народному господарстві країни.

2. Одночасно погіршувалися і якісні показники економічного розвитку. Відбувалося уповільнення темпів приросту виробленого національного доходу на одного зайнятого в сфері матеріального виробництва. Іншим якісним показником, що демонстрував неухильне погіршення, була фондвіддача. У 1981-1985 роки вона знижувалася з темпом 3,3% на рік. Це лише один з індикаторів, далеко не найдосконаліших, зниження ефективності функціонування планової економіки. Він відбивав падіння ефективності інвестицій, пов'язане з їх розпиленням по галузях господарства, подовженням термінів їх окупності [2].
3. Однією з ключових економічних проблем стали значні «перекося» в структурі економіки в бік виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання: частка перших в валовій продукції промисловості в 1980 році дорівнювала 73,8%, тоді як на предмети споживання припадало відповідно 26,2%. До 1985 року ситуація навіть дещо погіршилася: це співвідношення склало 74,8:25,2. Як наслідок, виникала проблема дефіциту споживчих товарів. При відсутності ринку як механізму виявлення переваг споживачів (хоча в окремих сферах ринкові або квазіринкові відносини існували) подолання сформованих дисбалансів було утруднено. Тим часом поступово накопичувалися серйозні економічні диспропорції, пов'язані з нарощуванням доходів населення без відповідного забезпечення його споживчого попиту виробленою продукцією [7]. Ще одним важливим структурним перекосям був гіпертрофований розвиток ВПК, в який направлялися кращі ресурси. Ресурсні обмеження в ньому були значно слабше, ніж в цивільному секторі, і його розростання, в тому числі викликане перегонами озброєнь, призвело до значного навантаження на економіку. Водночас відбувалося зниження ефективності використання ресурсів в галузях цивільного сектора.

Одним з проявів негативної ситуації зі структурою економіки була структура зовнішньої торгівлі СРСР і особливо його експорту, основу якого складали сировина і продукція первинного перероблювання. У 1980 році в експорті СРСР 57,2% припадало на паливо, мінеральна сировина та метали і 15,8% - на машини, обладнання та транспортні кошти, а в 1985 році ці показники були рівні вже 61 і 13,9% відповідно. При цьому потрібно мати на увазі, що до кінця першої половини 1980-х років почалося поступове зниження світових цін на енергоносії. Як наслідок, до середини 1980-х років експорт СРСР став скорочуватися, тоді як імпорт до 1985 року стійко наростав. Тим самим погіршувався зовнішньоторговельне сальдо [18].

4. Мала місце слабка сприйнятливність економіки до науково-технічного прогресу. У зв'язку з цим було порушено проблему співвідношення екстенсивних та інтенсивних факторів економічного зростання. За даними А.І. Анчишкіна, в прирості національного доходу СРСР частка екстенсивних факторів становила понад 80%, а в прирості валової продукції сільського господарства - 100%. Капіталовкладення йшли в основному на підтримку існуючих виробничих потужностей, а не на розвиток нових, модернізацію виробництва.

Пояснити економічні проблеми, що накопичилися виключно недостатньо продуманим плануванням або чиєїсь «злою волею» неможливо. Очевидно, що в радянській плановій економіці мали місце системні недоліки. Вони багато в чому були пов'язані з системою мотивації економічних агентів. З одного боку, в сфері виробництва, як відомо, конкретні підприємства були орієнтовані не на споживача, а на планові органи. Водночас їхні стосунки з останніми склалися також виходячи з різних інтересів двох сторін: вищий орган був зацікавлений в мінімальному виділенні ресурсів і максимально

високому завданні, тоді як виробники – в максимальному отриманні ресурсів і мінімальному плановому завданні.

При цьому мала місце ситуація своєрідної «асиметрії інформації» (більшою інформацією володіли конкретні підприємства) при зосередженні ресурсів у вищих органів влади, що породжувало явища так званого адміністративного торгу. До кінця існування адміністративно-командної економіки відбулося істотне посилення впливу економічних «супервідомств» на прийняття рішень [1].

З іншого боку, споживачі могли досить вільно розпоряджатися отриманими ними доходами, але стикалися з обмеженнями на стороні пропозиції (при цьому ціни на придбану ними продукцію встановлювалися централізовано). В результаті формувалися дефіцити окремих видів продукції, які поступово набували повсякденний характер.

В умовах випереджального зростання доходів населення споживчі дефіцити приводили до формування так званих вимушених заощаджень, коли споживачі, не маючи можливості придбати бажані товари, збільшували обсяг своїх заощаджень, сподіваючись на можливість підвищення рівня споживання в майбутньому. Альтернативні витрати цих заощаджень в умовах регульованих цін і відсутності альтернативних фінансових інструментів (основною формою заощаджень були, як відомо, вклади в банку) були невисокі.

Окремо слід відзначити теоретичну кризу в економічній науці останнього етапу радянського періоду. Все більшу очевидність набувало невідповідність практики і основних теоретичних положень політичної економії соціалізму. Зокрема, виникали питання: чому при наявності закону планомірності існують значні диспропорції в економіці або в умовах дії закону розподілу по праці відбувається «зрівнялівка» в доходах? Проте основні закони не піддавалися якому-небудь перегляду, велися лише окремі схоластичні методологічні дискусії. Тобто склалася ситуація, при якій економіка країни переживала складності, а теорія, яка існувала на той

момент, не могла адекватно описати їх характер і сприяти виходу з ситуації, що склалася.

Світові ціни на сиру нафту на початку 1980 року почали знижуватися з рівня в 36-38 доларів за барель і досягли до 1985 року рівня в 27 доларів за барель. Потім протягом декількох перших місяців 1986 року ці фірми буквально «повалилися» до позначки 10 доларів за барель [4].

Таке різке зниження було викликано відмовою Саудівської Аравії в рамках Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК) від обмеження рівнів видобутку для підтримки високих нафтових цін. Якщо в 1979-1981 роках рівень видобутку нафти в Саудівській Аравії був знижений в п'ять разів до 100 млн тонн нафти на рік, то в початку 1986 року було прийнято рішення відновити «справедливу» частку країн ОПЕК на світовому нафтовому ринку, що спровокувало «війну цін» і їх подальший обвал.

Ситуацією, яка посилить зниження доходів від експорту нафти, стала девальвація долара США на 25% протягом 1985-1986 років. В результаті економіка СРСР зіткнулася з ситуацією вичерпання залишився єдиним фінансовим джерелом свого розвитку. Підтримка сталої до цього часу в СРСР системи економічних і політичних відносин стала просто неможливою [48].

Таким чином, до середини 1980-х років в Радянському Союзі сформувалася ситуація, коли одна на одну одночасно «наклалися» відразу кілька криз:

- криза управління, викликана різким зниженням ефективності існуючої системи державного управління;
- структурна криза, пов'язана з деградацією промислового потенціалу СРСР;
- економічна криза, що проявився в погіршенні об'ємних і фінансових показників функціонування економіки Радянського Союзу [22]

Таким чином, до другої половини 1980-х років назріло усвідомлення необхідності змін в народному господарстві країни. Однак про докорінні зміни економічної системи на першому етапі мова не йшла, як не відбувалося і істотного перегляду теоретичної бази аналізу економічних процесів.

1.2 Реформа політичної системи

Починаючи з весни 1985 року, М.С. Горбачов все активніше застосовує для характеристики часткових змін в соціально-економічній сфері СРСР термін «перебудова». У Центральному Комітеті КПРС під перебудовою в той час розуміли локальні, обмежені за своїми масштабами і глибині зміни, спрямовані на поліпшення існуючої соціалістичної системи. У суспільній свідомості, навпаки, з перебудовою пов'язували надії на серйозну трансформацію суспільно-політичного життя, конкретні форми якої, однак, були ще не зрозумілі.

Після зустрічі в листопаді 1985 року в Женеві Генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова і Президента Сполучених Штатів Америки Рональда Рейгана і відновлення радянсько-американського політичного діалогу, термін «перебудова» поширюється і на суспільно-політичну сферу, стає загальноживаним. Дуже швидко виникає і входить в оборот ціла група яскравих, легко запам'ятовуються термінів – основних гасел перебудови, які наочно викладають суть нової економічної політики партії [32, с. 99].

Цими гаслами стали:

- прискорення, що розуміється як необхідність надати динамізм розвитку радянських продуктивних сил шляхом зосередження інвестиційних ресурсів в машинобудівних галузях;

- сама перебудова як здійснення трансформації виробничих відносин, зміна суспільно-економічної організації соціалістичної системи;
- підвищення ролі людського фактора як необхідність гуманізації системи суспільних відносин, подолання однобокого технократичного підходу до вирішення виробничих і економічних задач. Саме на основі цієї тези трохи пізніше з'являться ідеї гласності і демократизації.

Гасла перебудови стають основними координатами модернізації пізньорадянської системи, яку робить М.С. Горбачов. Однак ця модернізація починається перш за все в області соціальних ідей і соціальних технологій. Попри зовнішню ясність, простоту і логічність гасел перебудови, її змістовна основа як економічної політики була з самого початку дуже еkleктичною. У ній знаходили відображення як суперечність реального політичного процесу, боротьба різних політичних угруповань і груп інтересів, так і непослідовність загальної концепції трансформації радянської системи в тому вигляді, в якому ця концепція склалася до середини 1980-х років. Особливістю проведення модернізації «по-радянськи» був суто адміністративний характер трансформації – типовий випадок «реформ зверху», коли влада обмежується прийняттям директив в надії на їх безумовне виконання.

Одним з яскравих прикладів використання директивних методів в проведенні політики змін стала перша масова кампанія в рамках політики «перебудови», пов'язана з посиленням боротьби з алкоголізмом і побутовим пияцтвом, - антиалкогольна кампанія. Алкоголізм населення був однією з серйозних соціально-економічних проблем в СРСР. Зловживання алкоголем провокувало злочинність, низьку продуктивність праці, громадянську пасивність, високі показники смертності.

Попри дві повоєнні антиалкогольні кампанії (1958 і 1972 років), споживання алкоголю в СРСР неухильно росло. До початку 1980-х років витрати на алкоголь досягали до 15-20% доходів домогосподарств. За

розрахунками провідного російського експерта в області проблем алкогольної смертності та алкогольної політики, докт. мед. наук А.В. Немцова, до початку горбачовської антиалкогольної кампанії річне споживання чистого алкоголю в СРСР становило з урахуванням підпільного самогонваріння до 14,2 літра на людину в порівнянні з 8 літрами в США [46].

Згідно з даними тодішнього Міністра внутрішніх справ СРСР В.В. Федорчука, дві третини всіх вбивств, тяжких тілесних ушкоджень та зґвалтувань, так само як і 70-80% злочинів з хуліганських спонукань, були здійснені під впливом алкоголю. 7 травня 1985 року було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подолання пияцтва і алкоголізму, викорінення самогонваріння» [5].

Постанова являла собою комплекс директивних заходів з скорочення виробництва алкогольної продукції, обмеження його продажу. Кампанія боротьби з алкоголізмом передбачала щорічне скорочення виробництва і реалізації горілки та лікєро-горілочаних виробів на 10%, з тим щоб за п'ять років зменшити їх випуск наполовину.

В кінці 1980-х рр. СРСР переживав кризу союзної державності, який проявився в загостренні міжнаціональних суперечностей і посилення відцентрових тенденцій в союзних республіках. Посилення республіканського сепаратизму відбувалося на тлі кризових явищ в економіці:

- спад промислового і сільськогосподарського виробництва,
- спад національного доходу,
- загострення товарного дефіциту.

З метою вирішення цих конфліктів керівники КПРС на чолі з М.С. Горбачовим використовували переважно бюрократичні методи, створюючи нові комітети і комісії, однак в умовах, що змінилися дані заходи були малоефективні. Нові виклики диктували необхідність зміни підходів до

національної безпекової політики. Починаючи з XIX партійної конференції (червень 1988), керівництво КПРС взяло курс на гармонізацію міжнаціональних відносин. У політичній сфері даний курс полягав у поступовій децентралізації системи управління і розширенні прав союзних і автономних республік, в економіці – в перекладі республік на госпрозрахунок і самофінансування.

XIX конференція КПРС стала поворотною подією в процесі реформування політичної системи СРСР. Основним завданням політичної реформи було забезпечення повновладдя Рад народних депутатів як «... основи соціалістичної державності і самоврядування в країні». Складовою частиною політичної реформи була реорганізація вищих органів державної влади СРСР. Вищим органом влади країни ставав З'їзд народних депутатів.

СРСР, щорічно збирається для вирішення найважливіших політичних і соціально-економічних проблем. З'їзд народних депутатів обирав невелику за чисельністю двопалатну Верховна Рада – постійно діючий законодавчий, розпорядчий і контрольний орган – по суті, союзний парламент. Ці зміни знаменували собою початок нового етапу горбачовської модернізації. Від командно-адміністративних методів реформування союзна керівництво перейшло до моделі «демократичного соціалізму» [11].

Демократизація стала стрижневою ідеєю політики М.С. Горбачова, а основною формою її реалізації стала «гласність» - свобода слова. Найбільш яскраво це явище проявилось в ході роботи З'їзду народних депутатів, який п'ять разів збирався з травня 1989 по вересень 1991 р.

З'їзд став не тільки відкритим майданчиком для обговорення широкого спектра актуальних питань, а й справжньою школою демократії для радянських громадян. Делегати з'їзду в залі і багатомільйонна армія телеглядачів були шоковані, коли виявили членів Політбюро не в президії, як за всі попередні десятиліття, а в залі, за алфавітом «в загальному порядку».

В ході роботи перших двох ЗНД СРСР на повний голос заявили про себе керівники прибалтійських республік (Естонії, Латвії, Литви), активно

виступали за відділення від СРСР. За підтримки російських демократів депутати з Прибалтики наполягли на тому, щоб З'їзд засудив пакт Молотова-Ріббентропа і визнав його юридичну неспроможність.

Даним рішенням З'їзд народних депутатів фактично забезпечив правове обґрунтування виходу прибалтійських республік з СРСР. 19 грудня 1989 р. XX З'їзд КП Литви прийняв «Декларацію про самостійність Комуністичної партії Литви», відповідно до якої, Литовська компартія виходила зі складу КПРС. Навесні 1990 спочатку Литва, а потім Естонія і Латвія заявляють про відновлення своєї незалежності і приймають нові Основні закони, що спираються на дорадянські Конституції. Після цього процес виходу прибалтійських республік зі складу СРСР прийняв незворотного характеру [14, с. 10].

Контрзаходи союзного керівництва були націлені на пошук шляхів «примирення непримиренно ворогуючих сторін». Але в умовах кризової соціально-економічної ситуації вмовляння союзного керівника не могли переконати республіканських лідерів, які бажали реальної влади і прагнули скинути диктат союзного центру. У другій половині 1990 року пройшов так званий «парад суверенітетів», в ході якого більшість союзних і автономних республік прийняли свої декларації про суверенітет.

Важливою віхою в процесі демонтажу союзної державності став III З'їзд народних депутатів СРСР (березень 1990 р.), на якому були прийняті історичні рішення про скасування 6-ї статті Конституції і про заснування посади Президента СРСР. З одного боку, ці рішення поглиблювали процес демократизації політичного режиму і робили політичну систему більш гнучкою. З іншого, вони підірвали основи, які затвердилася в Радянському Союзі системи управління, яка базувалася на принципах нерозділеності партійної та державної влади, що в умовах системної кризи вело до ослаблення керованості, і загрозувало серйозними наслідками. Крім того, установа поста Президента СРСР створювала політико-правовий прецедент і

підштовхувала республіканські керівні органи до заснування аналогічних постів в своїх республіках.

З середини 1990 р. союзне керівництво на чолі з М.С. Горбачовим встало на шлях реформування національно-державного устрою на основі нового Союзного договору, спрямованого на перегляд економічних і політичних відносин між союзним центром і національними республіками. Основним змістом процесу розробки Союзного договору в 1990-1991 стала запекла боротьба за владні повноваження в оновленому Союзі, що було обумовлено гострим конфліктом інтересів союзних і республіканських керівників.

До весни 1991-го питання поновлення союзної федерації перетворився в питання першорядної важливості, від якої залежала доля радянської держави. З метою легітимації процесу підготовки Союзного договору керівництво СРСР на чолі з М.С. Горбачовим прийняло рішення про проведення 17 березня 1991 р. Всесоюзного референдуму з питання збереження Союзу РСР [26, с. 44].

Референдум з'явився єдиним в своєму роді прикладом прояву прямої демократії в радянській історії і продемонстрував бажання радянських людей жити в єдиній країні (76,3% громадян проголосувало «ЗА» Союз). Водночас він продемонстрував наявність серйозної кризи у відносинах Центру і республік. Керівники шести союзних республік (Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії та Молдови) бойкотували всесоюзний референдум. Лідери Росії, України, Казахстану використовували його в своїх власних інтересах, маючи намір узаконити народною думкою свою сепаратистську політику.

Ще більш явно владні амбіції республіканських керівників проявилися в ході нарад з доопрацювання Союзного договору (квітень-липень 1991 р.) Спираючись на прийняті декларації про суверенітет, керівники союзних республік (Б.Н. Єльцин і Л. М. Кравчук) диктували М.С. Горбачову свою волю, змушуючи останнього йти на різні поступки. В тому числі і з принципових питань: про членство в Союзі, про бюджет і податки.

Президент СРСР, своєю чергою, не зміг зайняти тверду позицію з ключових питань і в ході засідань, за зауваженням голови Верховної Ради СРСР А.І. Лук'янова, «намагався грати роль неупередженого арбітра, то, приєднуючись до доводів союзного парламенту і підсумками референдуму, то, йдучи назустріч республікам».

Результатом такої компромісної політики став Договір про Союз Суверенних держав, проект якого був підготовлений до серпень 1991 р. У Договорі не було згадок про єдиний економічний простір і єдину банківську систему, не були чітко прописані статті про союзню власність і податки. Попри те, що в документі говорилося про оновлену федерацію, фактично він вів до створення конфедерації, в якій основні владні важелі переходили до республік. Сфера союзної компетенції значно звужувалася, що згодом підтвердив Комітет Конституційного нагляду СРСР [9].

Після поразки ДКНС (19-21 серпня 1991 р.) децентралізація політичної системи СРСР і демонтаж союзної державності взяли незворотний характер. В кінці серпня - початку вересня 1991 р. була припинена діяльність КПРС і З'їзду народних депутатів СРСР. Тоді ж практично всі союзні республіки проголосили свою незалежність. Радянський Союз фактично припинив своє існування, на папері зберігаючись до грудня 1991 р.

Таким чином, демократизація політичної системи СРСР у другій половині 1980-х рр., спочатку спрямована на вдосконалення системи управління та активізацію людського фактору, в умовах важкої соціально-економічної ситуації і слабкої центральної влади, стала одним з чинників кризи союзної державності, яка, своєю чергу, призвела до руйнування Союзу РСР.

Висновки до 1 розділу

Таким чином, до другої половини 1980-х років назріло усвідомлення необхідності змін в народному господарстві країни. Однак про докорінні зміни економічної системи на першому етапі мова не йшла, як не відбувалося і істотного перегляду теоретичної бази аналізу економічних процесів.

Основними завданнями даного періоду повинні були стати стимулювання базових галузей економіки, пожвавлення і оздоровлення соціально-економічних процесів. Крім проведення масштабної технологічної модернізації промисловості передбачалося підвищити ефективність управління економікою і залучити внутрішній потенціал працівників, в тому числі шляхом оздоровлення обстановки в побуті коштом різкого скорочення пияцтва.

В умовах випереджального зростання доходів населення споживчі дефіцити приводили до формування так званих вимушених заощаджень, коли споживачі, не маючи можливості придбати бажані товари, збільшували обсяг своїх заощаджень, сподіваючись на можливість підвищення рівня споживання в майбутньому. Альтернативні витрати цих заощаджень в умовах регульованих цін і відсутності альтернативних фінансових інструментів (основною формою заощаджень були, як відомо, вклади в банку) були невисокі.

Демократизація політичної системи СРСР у другій половині 1980-х рр., спочатку спрямована на вдосконалення системи управління та активізацію людського фактору, в умовах важкої соціально-економічної ситуації і слабкої центральної влади, стала одним з чинників кризи союзної державності, яка, в свою чергу, призвела до руйнування Союзу РСР.

В кінці 1980-х рр. СРСР переживав кризу союзної державності, який проявився в загостренні міжнаціональних суперечностей і посилення

відцентрових тенденцій в союзних республіках. Посилення республіканського сепаратизму відбувалося на тлі кризових явищ в економіці: спад промислового і сільськогосподарського виробництва, спад національного доходу, загострення товарного дефіциту.

Кризові явища в економічній сфері стали значною мірою відправною точкою перетворень, що почалися в суспільстві і в соціально-економічній сфері СРСР у другій половині 1980-х років. Вже до середини цього десятиліття (а часті й раніше) стали помітні негативні тенденції в радянській економіці: уповільнення темпів зростання основних кількісних і особливо якісних економічних показників, гіпертрофований розвиток військово-промислового комплексу (ВПК) і зростання його навантаження на економіку, дисбаланси в області виробництва споживчих товарів, низькі темпи впровадження результатів науково-технічного прогресу у виробництво.

Одним з яскравих прикладів використання директивних методів в проведенні політики змін стала перша масова кампанія в рамках політики «перебудови», пов'язана з посиленням боротьби з алкоголізмом і побутовим пияцтвом, - антиалкогольна кампанія. Алкоголізм населення був однією з серйозних соціально-економічних проблем в СРСР. Зловживання алкоголем провокувало злочинність, низьку продуктивність праці, громадянську пасивність, високі показники смертності.

РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРЕБУДОВИ

2.1 Причини і передумови перебудови

Реформи, що почалися після приходу до влади Горбачова, отримали назву «Перебудови». В середині 80-х рр. прагнення до змін набуло масового характеру, і прихильники реформ могли спертися на широку підтримку.

До середини 1980-х рр. СРСР підійшов до тієї межі свого соціально-економічного стану, за межами якого подальший розвиток міг бути забезпечений лише на основі всебічно продуманих, послідовних перетворень всієї суспільно-політичної системи, і перш за все економічної.

Здійснення цих перетворень випало на долю М. С. Горбачова, обраного Генеральним секретарем ЦК КПРС у березні 1985 р. На цю посаду було ще кілька претендентів, але хто б не прийшов на вищу партійну посаду, він приречено зіткнувся б з необхідністю кардинальної зміни економічної політики держави з метою підвищення темпів зростання економіки. Всі верстви радянського суспільства, від рядових трудівників до керівників країни, розуміли необхідність модернізації державного і громадського управління [29].

Ще на початку 1960-х р СРСР почав відчувати наростаюче ослаблення ролі екстенсивних факторів економічного зростання, що наполегливо висувало до порядку денного проблему підвищення ефективності виробництва.

Актуалізації проблеми сприяла і система планових «оцінювальних» показників діяльності підприємств, що використала в якості ключового критерію валові обсяги виробництва, на основі яких розраховувалися показники ефективності, і стимулювала не зниження витрат, а їх зростання.

В результаті цього темпи зростання економіки в першій половині 1960-х р. були помітно нижче аналогічних показників другої половини 1950-х р.

Наприклад, з 1955 по 1960 рр. національний дохід країни збільшився на 55,8%, продукція промисловості – на 62,5%, сільського господарства – на 32,2%, а з 1960 по 1965 рр. їх зростання склало відповідно 37,2%, 50,9% і 12,5% [38, с. 88].

Змінити ситуацію можна було лише двома шляхами – або ще більше посилити планові, контрольні і каральні функції держави, тобто, відродити сталінський режим управління економікою, або переглянути систему планування та оцінки діяльності підприємств і зробити її такою, щоб підняти їх економічну зацікавленість в зростанні виробництва і підвищенні його ефективності.

Надалі було прийнято цілу низку постанов, що стосуються підприємств сільського господарства, транспорту, зв'язку та будівництва. Суть проведених реформ зводилася головним чином до того, щоб, по-перше, здійснити перехід від територіального до галузевого управління економікою «ліквідувати раднаргоспи і відродити галузеві міністерства», по-друге, підняти самостійність підприємств у плануванні своєї діяльності «скоротити для цього кількість затверджуваних зверху планових показників», по-третє, забезпечити економічну зацікавленість підприємств в зростанні ефективності виробництва коштом надання провідної ролі в оцінці діяльності та стимулювання таких показників, як прибуток і рентабельність.

Підприємства отримали право створювати коштом прибутку фонди розвитку виробництва, матеріального заохочення. Зміни, внесені в практику ціноутворення, дозволили їм забезпечувати необхідну рентабельність виробництва, а встановлені нормативи тривалої дії орієнтували на зниження витрат.

Введена плата за основні фонди була покликана підняти ефективність виробничого потенціалу, знизити фондомісткість продукції. В результаті косигінські реформи помітно пожвавили економіку і сприяли зростанню її ефективності, що свідчило про поворот виробництва на інтенсивний шлях розвитку. У восьмій п'ятирічці, з 1966 по 1970 рр., був досягнутий майже

40% зростання продуктивності праці, практично вперше відбулося зниження матеріаломісткості і зростання фондівдачі в економіці.

Особливо помітні результати реформ при зіставленні динаміки основних показників соціально-економічного розвитку країни за восьму п'ятирічку з аналогічними показниками за попередню і наступні п'ятирічки. Восьма п'ятирічка, змінила вектор розвитку економіки, крива її динаміки пішла вгору. Були досягнуті непогані темпи приросту показників. Попередньої сьомої п'ятирічки «крім промисловості».

Примітний навіть сам факт припинення падіння темпів зростання економіки. Темпи приросту національного доходу протягом п'ятирічки були такими ж, якими вони були в Японії, і більш ніж в 2 рази вище, ніж в США і ФРН. Розпочаті А. Н. Косигіним реформи, що дали високі темпи зростання економіки не отримали подальшого розвитку. Масштабні перетворення, що змінювали внутрішньоекономічну політику держави, вимагали для успішної реалізації час і послідовних, невідступних, продуманих дій [45].

У 11-й п'ятирічці темпи зростання основних показників розвитку були більш ніж в два рази нижче, ніж в 8-й п'ятирічці, а в 12-й вже настала стагнація, що завершилася колапсом. Головною причиною згорання реформи стало відсутність єдності стосовно них в складі керівництва партії і уряду. Негативне ставлення до них мали такі ортодоксальні керівники, як Д. Ф. Устинов і Н. А. Тихонов. Генеральний секретар КПРС Л. І. Брежнєв був байдужий до реформ, а за деякими спогадами соратників, банально не розумів їх.

В 1970-і рр. зниження темпів розвитку змусило керівництво країни на початку 1980-х рр. створити комісію щодо вдосконалення управління народним господарством. Очолив її Голова Ради Міністрів СРСР Н. А. Тихонов, який змінив А. М. Косигіна на цій посаді. Проект економічних реформ, який передбачав введення елементів ринкової економіки, був відкинутий апаратом ЦК КПРС з ідеологічних міркувань.

У цій атмосфері мало вирішальне значення, хто очолить керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства – КПРС, хто стане її новим Генеральним секретарем. Влада Генерального секретаря ЦК КПРС, який одночасно був Головою Президії Верховної Ради СРСР, тобто главою держави, не було меж. Це багато в чому визначало роль в долі країни особистості, яка прийшла на цю посаду. Особливе значення це має в переломні періоди історії, якими ставали 1980-і рр. в зв'язку з загрозливим падінням темпів соціально-економічного розвитку.

Від нового Генерального секретаря ЦК КПРС очікувалося, по-перше, забезпечити кардинальну модернізацію економічної політики для прискореного пожвавлення господарського життя, піднесення темпів зростання та ефективності виробництва. По-друге, новому керівнику країни життя диктувала необхідність серйозної корекції зовнішньої політики держави. Треба було обмежити виснажливу економічні перегони озброєння, знизити загрозу ядерної війни, завершити окупацію Афганістану.

Було очевидно, що малоефективна радянська економіка була нездатна нести тягар воєнного протистояння з США без шкоди для життєвого рівня власного народу. Перераховані два завдання були ключовими і першочерговими, але їх рішення передбачало серйозну роботу за багатьма іншими напрямками, наприклад по кадровому оновленню партійної еліти в центрі і на місцях, по поетапної модернізації політичної системи, щодо перегляду політики стосовно комуністичних партій і рухів в країнах, що розвиваються та ін.

СРСР до кінця 1950-х рр. перетворився у розвинуте індустріальне суспільство. За обсягом промислового виробництва він став другою після США країною в світі. Однак індустріальна модель має межі розвитку. Будь-яке індустріальне суспільство приречене на кризу. Західне індустріальне суспільство зіткнулося з кризою на початку 1960-х рр. З огляду на більшу гнучкість і відкритість, ніж радянське суспільство з плановою економікою,

воно вийшло з цієї кризи завдяки новій інформаційній революції, яка привела до формування постіндустріального суспільства [16].

Радянському Союзу необхідно було реагувати на виклики часу. Але з бюрократизованою, централізованою, негнучкою економікою зробити це було важко. Слабка сприйнятливість господарського механізму до досягнень науково-технічного прогресу не дозволяла перейти до якісно нових технологій.

Структура радянської промисловості перестала відповідати потребам постіндустріального суспільства, була потрібна не тільки її демонополізація, але і диверсифікація. Господарський механізм, мало враховував потреби та інтереси споживача, а так само кризове становище в сільському господарстві, не дозволяли істотно поліпшити рівень життя радянських людей, який всередині 1980-х рр. досяг своєї межі. Підняти цю межу можна було лише завдяки структурним реформам в економіці, соціальній сфері та коштом різкого зниження витрат на перегони озброєнь.

Серйозні проблеми і суперечності накопичилися в міжнаціональних відносинах. Нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів СРСР призвела до етносоціальної нерівності, що не могло не сприяти зростанню націоналізму, міжнаціональної напруженості і виникнення, поки ще в прихованій формі, відцентрових тенденцій. У національній політиці КПРС і радянської держави пріоритет віддавався формуванню інтернаціональної ідеології і радянського народу як інтернаціональної спільності людей. Така політика стала розглядатися національними елітами як утиск національних культур, мов, традицій.

Присутність у складі СРСР народів, які перебували на різних історичних ступенях розвитку, цивілізаційно мало або зовсім не схожих один на одного, робило надзвичайно складним здійснення національної політики, яка повною мірою відповідає інтересам всіх народів країни. Союзні республіки вимагали більшої самостійності в області економічної і соціальної політики. Сфера міжнаціональних відносин потребувала

серйозного реформування. Саме суспільство в СРСР не залишалося незмінним і в ідеологічному відношенні.

Офіційна ідеологія втратила свою тотальність, а радянський політичний режим в 1970-1980-х рр. на загальносвітовому тлі вже не виглядав антидемократичним. У суспільстві існувало різнодумство, воно знаходило своє вираження в різних наукових і публіцистичних дискусіях. Офіційна ідеологія і влада вже жорстко їх не переслідувала, вони продовжували існувати легально. Більш того, кожна з цих течій мало своїх прихильників і покровителів у вищих партійних структурах [44].

За рівнем освіченості радянські люди займали лідируючі позиції в світі. У країні було створено кваліфікований інженерний корпус і робітничий клас. Однак величезний творчий потенціал радянських людей, не знаходив належної реалізації через консервативну економічну та політичну системи.

В умовах радянської монополізованої економіки фактично була відсутня конкуренція між виробниками товарної продукції. Крім того, соціальна політика, спрямована на вирівнювання оплати праці, привела майже до рівності в цій області. Заробітна плата між працівниками, зайнятими складною і малокваліфікованою роботою змінювалася на користь представників малокваліфікованої праці. Така політика підривала мотивацію до високопродуктивної, складної, кваліфікованої праці.

Вона погано стимулювала розвиток наукомістких галузей, основи постіндустріального виробництва. У міру підвищення освіченості і культури населення, все більша кількість людей з різних соціальних груп починало розуміти, що країна знаходиться в кризовому становищі. Невдоволення своїм рівнем життя перетворювалося в невдоволення суспільною системою. Однак не було ясності в тому, які реформи слід проводити, і які наслідки вони матимуть.

Незадоволеність населення СРСР своїм становищем і наростання соціально-економічних і зовнішньополітичних труднощів стали головними

причинами «Перебудови». Ці фактори були викликані цілою групою криз, з якими зіткнувся СРСР.

До моменту приходу до влади М. С. Горбачова керівництво країни остаточно утверджується в думці про об'єктивну необхідність економічних реформ. На самому початковому етапі перебудови центральним напрямком економічної політики оголошувалося прискорення соціально-економічного розвитку країни через інтенсифікацію виробництва і збільшення капіталовкладень в економіку. Основою інтенсифікації виробництва повинен був стати науково-технічний прогрес. Але такий курс реформ виявився дуже витратним і вже в другій половині 1986 р. від нього стали відмовлятися. Наступні реформи, що проводилися під керівництвом нового Генсека, привели країну до економічного, соціального і політичної кризи, з якого вийти не вдалося.

2.2 Політична характеристика перебудови

25 лютого 1986 зібрався черговий XXVII з'їзд КПРС, який повинен був прийняти нову редакцію програми партії. З часів Хрущова програма значно застаріла. З неї довелося виключити утопічні положення про близьке настання комунізму. Горбачов включив в програму також свої улюблені положення про «економічні» (тобто ринкові) методи керівництва економікою і про «прискорення». Але найбільший інтерес в країні і світі викликала доповідь Генсека, де він сформулював основні напрямки політики реформ, яка була названа «Перебудовою».

Багато пунктів в доповіді Генсека XXVII з'їзду були традиційними. Були присутні прокльони на адресу імперіалізму, який звинувачений в «монополістичному тоталітаризмі» (використання проти опонента його ж лексики), віра в перемогу комунізму і навіть хрущовський «наздогнати і

перегнати», віднесене до перспективи неймовірних економічних показників, досяжних, за оцінками авторів мови, до 2000 року.

Горбачов вірив, що йому вдасться відновити сталінсько-хрущовські темпи економічного зростання: «Якщо до війни і в перші повоєнні роки рівень економіки США здавався важко досяжним, то вже в 70-і роки з науково-технічного та економічного потенціалу ми суттєво наблизилися до нього, а по виробництву деяких найважливіших видів продукції – перевершили» [25, с. 101].

Валові перспективи економічного розвитку в найближчі п'ятнадцять років вражають уяву: «В проектах Програми КПРС та основні напрямки визначені головні часи економічного і соціального розвитку. До кінця століття належить збільшити національний дохід майже в 2 рази при подвоєнні виробничого потенціалу і його якісному перетворенні. Продуктивність праці виросте в 2,3-2,5 рази, енергомісткість національного доходу знизиться в 1,4 рази і металомісткість – майже в 2 рази. Це буде означати крутий поворот до інтенсифікації виробництва, підвищення якості і ефективності».

Відступ від традиції на XXVII з'їзді було точно дозовано. Але всі натяки і нові гасла були чуйно помічені суспільством. Потім саме ці висловлювання про «перебудову», «реформи» будуть розвиватися в тисячах промов, тлумачитися по-різному. Ідея «прискорення» все так само була однією з центральних в доповіді Горбачова, але її розуміння було більш реформістським. «Що ми розуміємо під прискоренням?» - ставив питання Горбачов і негайно відповідав: «Перш за все: підвищення темпів економічного зростання. Но не тільки. Суть його – в новій якості зростання: всілякої інтенсифікації виробництва на основі науково-технічного прогресу, структурної перебудови економіки, ефективних форм управління, організації стимулювання праці ». Прискорення темпів зростання – результат економічної перебудови. Така був формула наступного етапу реформ [41].

Для технічного переоснащення господарства були потрібні величезні ресурси. Статті економії, на які Горбачов сподівався, ще не були реалізовані: оборона, скорочення в управлінському апараті і інші. Водночас Горбачов не міг використовувати ресурс, який свого часу дозволив провести сталінську модернізацію – величезну і дешеву робочу силу розорених селян.

Екстенсивний шлях розвитку було неможливо продовжувати. З досвіду розвинених країн заходу було зрозуміло, що на цьому етапі економічний розвиток пов'язано зі збільшенням інтенсивності виробництва, впровадженням нових технологій, зростанням ролі якості продукції, а не кількості. Це було зрозуміло теоретикам КПРС. Але повз них пройшло то, як на Заході стала вибудовуватися абсолютно нова система постіндустріальних відносин, революційна соціально-технологічна інфраструктура, яка спирається на масову комп'ютеризацію, мережеві комунікації, гнучкі відносини на виробництві.

Визначальним фактором економічної могутності була інформація, а не виплавка металу, але для виробництва інформації виявилася необхідна сприятлива суспільне середовище. Горбачов все виразніше розумів зв'язок технологічного ривка і зміни в суспільному житті в міру того, як йшло «гальмування прискорення». Але ще не було усвідомлено необхідний напрям перетворень.

Горбачов звернувся до психології людей, пообіцявши їм, що спільними зусиллями життя покращиться, що «людський фактор», то збільшення зусиль кожного громадянина відіб'ється в поліпшенні для кожного. «Радянські люди повинні в короткі терміни відчувати результати ...» Першочерговим завданням визнається активізація інтелігенції, яку слід було зацікавити через розширення доступу до суспільної інформації («гласність») [35].

Але головне – не духовна, а матеріальна зацікавленість: «Всі зусилля щодо вдосконалення розподільчих відносин виявляться малоефективними ..., - проголошував Горбачов, - якщо ми не зуміємо наситити ринок

різноманітними товарами і послугами». Ставилася мета змінити розподільчу економіку такою, що відповідає суспільству споживання.

Таким чином, Горбачов позначив наступні завдання реформи:

- підняти ефективність централізованого керівництва економікою, збутом і виробництвом продукції;
- змінити роль центру на користь суто стратегічного планування та зменшити втручання центральних органів влади в повсякденний економічний процес;
- безпосередньо зв'язати ефективність роботи і величину матеріальної винагороди;
- «перейти до економічних методів керівництва на всіх рівнях господарства, для чого перебудувати матеріально-технічне постачання, удосконалити систему ціноутворення, фінансування і кредитування, виробити дієві противитратні стимули»;
- створити комплекси «взаємопов'язаних галузей, науково технічних міжгалузевих центрів, різноманітних форм господарських об'єднань, територіально-виробничих утворень»;
- забезпечити «оптимальне поєднання галузевого та територіального управління господарства, комплексний економічний і соціальний розвиток республік і регіонів, налагодження раціональних міжгалузевих зв'язків»;
- «здійснити всебічну демократизацію управління, підвищити в ньому роль трудових колективів, посилити контроль знизу, підзвітність і гласність в роботі господарських органів».

Такі були загальні контури нового суспільства, яке розраховували отримати в результаті реформ. Анонсовані на XXVII з'їзді перетворення потім формулювалися в декількох словах-гаслах:

- «Прискорення» – збільшення темпів розвитку виробництва, перш за все машинобудування, і його технічна модернізація;
- самоврядування та «госпрозрахунок» – посилення самостійності підприємств, поглиблення і розширення сфери ринкових відносин;
- «Гласність» – збільшення доступу суспільства до інформації про становище в країні і світі;
- «Демократизація» – при збереженні однопартійної влади КПРС ширший допуск громадян до участі в політичному житті;
- «Нове мислення» – більш дружні відносини з капіталістичними країнами на основі рівноправності та відкритості [46].

У 1987 р припинилася практика кримінального переслідування інакомислення. Горбачов вважав недотримання демократичних норм, інформаційну закритість (відсутність гласності) і командні бюрократизовані (а не ринкові) методи керівництва економікою причинами «застою» і піддавав їх різкій критиці. Тепер консерватизм, згода з колишнім політичним курсом офіційно обговорювалися.

Здавалося, що величезний потенціал СРСР розгортався в сторону більш збалансованою і перспективної моделі соціально-економічного устрою. Її здійснення дало б працівникам можливість вирішувати господарські питання відповідно до потреб виробництва, колективам – взаємодіяти через регульований ринок, центральним органам – визначати стратегічні завдання і співвідношення економіки і суспільних потреб, а відповідно до цього м'яко направляти господарський потік в напрямку загального виграшу, застосовуючи економічні важелі.

Суспільству була б дозволена вільна дискусія про пріоритети центру, що знизило б витрати на роботу бюрократизованих і замкнутих центральних органів, а потім підготувало ґрунт для їх демократизації. Управління компактно і його основою є саморегульовані територіальні та галузеві

комплекси. Громадяни можуть добре заробляти, але понад те розпорядитися заробленими грошима, вільно набуваючи якісні продукти і послуги [30].

У такому баченні суспільства вже відчувалися суперечності, передумови майбутнього розчарування. Реформатори не враховували відмінності інтересів бюрократичного центру, підприємств і регіонів; відсутність історичного досвіду і культурних традицій цивілізованого ринку, застосування правових і економічних важелів, адекватного планування. Їх ідеї спиралися на абстрактне розуміння демократії і самоврядування. Рішення всіх цих проблем відкладалося на майбутнє, коли пройдений шлях реформ позначить проблеми більш зрозуміло.

Доповідь Горбачова була обнадійливим знаком для багатьох, але проголошені ідеї не були рішуче реалізовані. 19 листопада 1986 року була дозволена лише індивідуальна трудова діяльність (тобто отримання доходу від того, що зробив сам). Горбачов побоювався, що розширення товарно-грошових відносин може викликати погіршення життя частини радянських людей, і намагався діяти якомога обережніше. Але до кінця 1986 р. відсутність помітних економічних реформ стало викликати розчарування.

Економічні реформи затримувалися і через трагічні обставини Чорнобильської катастрофи, яка сталася 26 квітня 1986 р. На атомній електростанції в Чорнобилі вибухнув один з реакторів. Радіоактивними матеріалами була заражена величезна територія. Смертельна загроза нависла над мільйонами людей. Здоров'ю жителів ряду областей України, Росії і Білорусі було завдано великої шкоди. Боротьба з наслідками аварії вимагала величезних зусиль і матеріальних витрат в кілька мільярдів рублів. Попри те, що аварія в чому була випадковою, вона мала і важливу передумову – віру в безпеку атомної енергетики, яка насправді несе велику загрозу оточуючим. В умовах «прискорення» заохочувалися сміливі технічні експерименти. Один з них і привів до аварії. До початку 1987 р. Горбачов прийшов до висновку, що потрібно починати новий етап перетворень.

Через кризу реформ і наростаючих соціальних суперечностей відбулося загострення політичної боротьби, яка з партійної верхівки поширилася і на більш широкі верстви суспільства. Політика «гласності» також сприяла цьому. Офіційним виданням було дозволено критикувати Сталіна і Брежнєва як авторів політики, що призвела до труднощів. Поведінку окремих керівників також можна було обговорювати. У керівництві партійними виданнями з'явилися «шістдесятники» - ліберально налаштовані інтелігенти, політичні погляди яких були сформовані періодом «відлиги».

Такі ідеї, як інтенсифікація перебудови, викриття сталінізму і «застійних чиновників», найбільш активно підтримувала газета «Московские новости» на чолі з Е. Яковлєвим і журнал «Огонек» на чолі з В. Коротичем. Громадяни СРСР проявили великий інтерес до цих та інших видань, оскільки з них можна було дізнатися про страшні злочини комуністичного режиму часів Сталіна, які раніше були секретними. Більш доброзичливо обговорювалася діяльність комуністичних лідерів, які, подібно до Н. Бухаріну, шукали шлях розвитку країни, альтернативний сталінському. Звернення до минулого дозволяло усвідомити причини кризи і більш вільно шукати шляхи виходу з нього. Однак свідоме зосередження критики на періодах Сталіна і Брежнєва перетворювало гласність в напівправду, оскільки не можна було критикувати політику Леніна і Горбачова. Таким чином принципи комуністичної політики бралися під захист, і засуджувалися лише окремі «відхилення від принципів марксизму-ленінізму» [7].

Хоча гласність і була обмежена, підписка на «перебудовні» видання значно зростає. Мільйони людей ходили дивитися фільм грузинських кінематографістів «Покаяння», який у різкій формі засуджував сталінізм. Культурний рівень багатьох громадян Союзу допомагав їм «читати між рядків» і реконструювати понад правдиву картину подій з тих відомостей, які публікувалися в офіційній пресі. Своєю чергою, це викликало невдоволення у консервативно налаштованої частини населення, яка знаходила

неприйнятним «очорнення» радянської дійсності і історії. В ході дискусій в партійному керівництві незабаром виділилися різні позиції.

Противники демократизації і ринкових реформ, які виступали за повернення до авторитарних реформ в дусі Андропова, утворили групу з членом Політбюро Є. Лігачовим як лідером. Лігачову протистояли прихильник більш рішучих ринкових реформ член Політбюро А. Яковлев, який відзначився критикою номенклатурних привілеїв, керівник московської парторганізації Б. Єльцин.

Лігачов стримував гласність і як секретар ЦК втручався в управління Москвою. Це погіршило його відносини з Єльциним. 21 жовтня пройшов Пленум ЦК КПРС, присвячений майбутньому святкуванню 70-річчя Жовтневої революції і «цвяху» ювілею – доповіді Горбачова «Жовтень і Перебудова: революція триває». У доповідь були включені давно очікувалися антисталінські формулювання. Але головною подією стало несподіваний виступ Б. Єльцина. У перебудованому керівництві виникла перша тріщина, яка через кілька років призвела до зміни влади.

В ході свого виступу Єльцин критикував і хід Перебудови, що явно виходило за рамки, на які розраховував Горбачов: «Зараз відчуваємо хвилеподібний характер відносини до перебудови. Спочатку був найсильніший ентузіазм - підйом ... Потім, після червневого Пленуму ЦК, стала віра якась падати у людей ... Вони реально нічого за цей час і не отримали». Єльцин, таким чином, зв'язав червневий пленум, тобто проголошення економічної реформи, з невдоволенням. Він не пропонував ніякої альтернативи, але виступ звучав як критика реформізму Горбачова.

Повернувшись до питання про ситуацію в керівництві, Єльцин розкритикував славослів'я на адресу Горбачова, побічно виступивши і проти самого Генсека – якщо є славослів'я, значить Горбачов його заохочує. В кінці виступу Єльцин констатував, що не може працювати в складі Політбюро, перш за все через «відсутність деякої підтримки з боку особливо товариша Лігачова», і подав у відставку.

Події «справи Єльцина» є одним з ключових подій Перебудови, тому що вперше намітився відкритий розкол номенклатури і вищого керівництва КПРС, який потім тільки заглиблювався і мав далекосяжні наслідки. Також важливо, що саме в цей час в цей конфлікт спробували втрутитися «низи». Розкол в партійному керівництві, пов'язаний з виступом Єльцина, викликав активізацію громадського руху. Оскільки інформація про виступ Єльцина довго залишалася секретною, опозиційно налаштовані москвичі виступили за гласність у справі Єльцина.

Завдяки поразці прихильників більш радикальної перебудови консерватори зміцнили свої позиції. 13 березня 1988 в газеті «Радянська Росія» вийшла стаття викладачки Н. Андрєєвої «Не могу поступитися принципами», в якій були різко засуджені ринкові реформи, демократизація, критика радянського минулого, дозволена внаслідок гласності. Лігачов схвалив статтю, і вона була передрукована іншими газетами, що для консервативної бюрократії виглядало як сигнал до дії. Однак в Політбюро під час дискусії статтю Андрєєвої засудили. 5 квітня головна партійна газета «Правда» опублікувала написану А. Яковлєвим статтю, яка засудила лист Андрєєвої як маніфест антиперебудови. Демократизація повинна була бути продовжена [37, с. 88].

28 червня 1988 зібралася ХІХ партійна конференція КПРС. Значущість цієї події була ясна хоча б тому, що партійні конференції не збиралися зі сталінських часів. У Горбачова не було підстав, щоб збирати позачерговий з'їзд, але необхідно було підкріпити реформи авторитетом всієї партії, а не тільки ЦК. Однак вибори на конференцію проходили під пильним контролем вищих партійних комітетів, і тільки завдяки масовим виступам інтелігенції делегатами стали деякі відомі інтелігенти- «ліберали». Але вони не отримали слова, щоб викласти свою програму. Найбільш демократичним виявився виступ Єльцина, а й він визнав помилкою свій виступ в жовтні 1987 року, після чого піддався новій критики з боку Лігачова.

На конференції політична лінія Горбачова на поступову демократизацію отримала повну підтримку, пролунала заява, що вибори до Рад тепер будуть проходити «на альтернативній основі», тобто з декількох кандидатур. Це була значна зміна в країні, де досі КПРС кандидат на місце депутата був підібраний КПРС, а роль виборців на виборах зводилася до формального затвердження.

Більш того, Горбачов заявив, що пости перших секретарів обград збережуть тільки ті з них, хто перемаже на виборах до Рад. В середині 1970-х рр. склався приблизний паритет стратегічних ядерних сил між СРСР і США. Кожна сторона стверджувала, що противник кілька перевершує її по тим чи іншим видам ядерної зброї та її носіїв. Але в умовах, коли будь-який з противників міг знищити все живе на планеті, стан паритету стало фактом, що не залежать від незначних коливань серед носіїв та боєголовок. За даними міністра оборони США К. Уайнбергер США мали в 1979 р. 20400 боєголовок всіх типів, а СРСР – 3400 (дані про радянських озброєння приблизні, інші американські дослідники дають інші дані, які зазвичай менші). За даними маршала С. Ахромєєва, першого заступника начальника Генерального штабу Міністерства оборони, в 1980 р. СРСР мав 8000 стратегічних зарядів, а США 9700.

Вважається, що СРСР не міг витримувати далі перегони озброєнь. Цю думку гаряче підтримував і М. С. Горбачов: «Виявилось, що військові витрати становили не 16, а 40 відсотків держбюджету, продукція ВПК – не 6, а 20% валового суспільного продукту». Однак дана позиція не цілком об'єктивна. До того ж М. С. Горбачов не пояснює методику його радників, які представили такі дані. Більш детальні оцінки власне військових витрат все ж підтверджують цифру в 16% бюджету до початку перебудови. СРСР за свою історію переживав щодо військових навантажень і набагато гірші часи [40, с. 80].

Роль ВПК в радянській економіці кілька міфологізована. У сучасній індустріальній економіці навіть на Заході роль ВПК в розвитку виробництва і

технологій дуже велика, багато виробництв в нашому взаємозалежному світі так чи інакше пов'язані з військовими сферами. У 1980 р. в зв'язку з конфліктом через ракети середньої дальності, вторгненням радянських військ в Афганістан і початком Польської революції спалахнув другий етап «холодної війни».

На відміну від першого етапу «холодної війни», який був «зустрічним боєм» двох систем, і від «розрядки», що супроводжувалася експансією прокомуністичних сил, другий етап «холодної війни» був для СРСР оборонним. Лідери комуністичної бюрократії усвідомили відсутність у них ресурсів для продовження експансії і прагнули до збереження рівноваги. Нова динамічна американська адміністрація, підтримана європейськими неоконсерваторами, сподівалися не тільки повернути втрачені в 1975-1979 рр. позиції, але і довести холодну війну до переможного кінця.

Центр тяжкості протиборства поступово змістився в сферу сировинних ресурсів. За оцінками західних фінансових кіл валютні запаси СРСР становили 25-30 мільярдів доларів. Для того, щоб підірвати економіку СРСР, американцям потрібно було завдати шкоди радянській економіці в таких розмірах – інакше труднощі, пов'язані з економічною війною, амортизувалися «валютною подушкою». Діяти потрібно було швидко – у другій половині 1980-х рр. СРСР мав отримати додаткові вливання від газопроводу Уренгой-Західна Європа.

29 грудня 1981 Рейган оголосив про серію санкцій проти СРСР: припинення постачання нафтогазового обладнання, рейсів «Аерофлоту» в США, роботи радянської закупівельної комісії в Нью-Йорку і ін. Для будівництва проєктованих газопроводів за оцінками ЦРУ до кінця 1980-х рр. СРСР було потрібно 15-20 мільйонів імпортованих сталевих труб. Таким чином, міжнародна блокада могла принести СРСР фінансовий збиток, який можна порівняти з його валютними запасами

У 1987 р. трубопровід став до ладу. Валютного запасу країни вистачило до 1990-1991 рр., коли внутрішньо економічне становище порівняно з

початком 1980-х рр. значно погіршилося. Таким чином, ускладнення міжнародної обстановки в 1979-1984 рр. не привело до розорення СРСР, хоча і коштувало йому близько 3 млрд. дол. в рік [10].

Настав період більш благополучних відносин СРСР і США, поступового вмирання «холодної війни». У 1989-1990 рр. можна було констатувати її завершення. Американська економіка, також як і радянська, найтіснішим чином залежала від світових цін на нафту. Але залежність ця була різною. Падіння цін на нафту з 34 доларів за барель до 20 доларів зменшувало б американські витрати на енергію на 71,5% і дозволило б закріпити вихід з сильної економічної кризи 1980-1983 рр. А для СРСР, навпаки, енергоносії були найважливішим джерелом доходів.

Попри конкурентоспроможність радянської промислової продукції в країнах «третього світу», СРСР залишався, насамперед, постачальником сировини. Паливо і електроенергія склали в 1980 р. 46,9% радянського експорту (в 1985 році ця цифра зросла до 52,7%). Але нафтовидобувна промисловість СРСР перебувала в стані кризи. Для зростання нафтовидобутку необхідна була її модернізація. США були найбільшим виробником новітніх технологій буріння, в яких був зацікавлений СРСР. Без західних технологій зростання видобутку енергоносіїв був украй утруднений. Нафтодолари дозволяли СРСР створити розвинену систему соціальної держави, підтримувати рівень життя, що наближається до країн Заходу [22, с. 67].

Стратегічною помилкою радянського керівництва вважається те, що нафтодолари не були використані для модернізації економіки. Це не цілком справедливо – в економіку вкладалися мільярди рублів. Проблема полягала в неефективності цих вкладень в умовах надмонополістичної економіки, а також в тому, що в радянському керівництві не було розуміння завдань постіндустріальної модернізації.

Гра на зниження цін мала перспективу тому, що відповідала і об'єктивній тенденції кон'юнктури. Навіть без спеціальних зусиль з боку

США ціни почали б падати. Питання полягало в термінах і розмірах цього падіння. Річ у тому, що, ОПЕК була в скрутному становищі. Ринок ставив перед нею вкрай неприємний вибір: знизити ціни, щоб повернути собі ринки, або ж скоротити нафтовидобуток для підтримки ціни.

Уже в 1983 р. ОПЕК знизила свої ціни з 34 до 29 дол. за барель. Це було тривожним сигналом для СРСР, але, зрозуміло, абсолютно недостатнім, щоб змінити економічну стратегію країни в цілому. Деяке поживлення західних ринків також не сприяло зростанню цін на нафту. По-перше, тому, що саме це поживлення було ще досить млявим і нестійким і, по-друге, тому що західні економіки на час адаптувалися до зростання цін на нафту, і енергоспоживання в цих країнах було знижено.

У липні 1986 р. положення було важким для всіх учасників великої гри, оскільки ціни в Перській затоці опускалися і нижче 7 дол. за барель. При цьому і США, і Саудівська Аравія, і Кувейт. При цьому в СРСР навіть не відразу усвідомили загрозу, і в травні 1986 р. один з представників СРСР з енергетики висміяв саму ідею, що Радянський Союз буде коли-небудь офіційно співпрацювати з ОПЕК. Однак уже через кілька місяців СРСР став активно співпрацювати з ОПЕК в підтримці цін. У грудні 1986 р. ОПЕК відновив квотну угоду. Ціни стали коливатися в проміжку між 15 і 18 дол. тобто навіть вище, ніж рівень 1973-1979 рр. Це співвідношення було оптимально для США. Але і для СРСР воно не було смертельним [17].

СРСР експортував п'яту частину видобутої нафти, так що у нього зберігалася значна свобода експортного маневру. Експорт нафти скоротився в 1980-1985 рр. з 119 до 117 мільйонів тонн, що можна пов'язувати з кризою галузі. Однак вивезення нафти за вільно конвертовану валюту зріс з 27,4 до 28,9 мільйона тонн. СРСР розширював вивезення в капіталістичні країни за рахунок соціалістичних. Зросло також вивезення нафтопродуктів, газу і особливо – електроенергії. Радянський Союз знайшов, таким чином, ще одну відповідь на виклик несприятливої екологічної ситуації на ринку енергоресурсів.

В результаті коливання нафтових цін зрізали радянському керівництву не «надприбутки», а «над-надприбутки», якими СРСР користувався лише в 1979-1985 рр., тобто в період, коли криза розвитку СРСР стала помітною навіть для радянських керівників. «Над-надприбутки» СРСР не були супутником швидкого зростання, вони діяли на радянську економіку навіть гнітюче, і невеликий стимул у вигляді певного зниження цін в 1985-1986 рр. був би корисний радянській економіці, якби не інші обставини вже суто внутрішнього характеру.

Економічна криза СРСР, яка розуміється як довгострокове явище, виникла до падіння цін на нафту, але в гостру, помітну фазу перейшла вже пізніше. Деяке падіння цін на нафту дисциплінувало радянську економіку, але політика прискорення не підкорялася цій дисципліні, і тоді почалися справжні труднощі. Е. Гайдар стверджував: «До початку перебудови наростання зовнішнього боргу країни набуло лавиноподібного характеру».

Однак цифри скромніші: в 1984 р., тобто до моменту приходу до влади М. С. Горбачова, сальдо зовнішнього боргу СРСР склало 5,9 млрд дол. Це менше, ніж в 1981 р., коли плата СРСР по кредитах склала 6,4 млрд дол. Лише в 1986 р., тобто не до початку перебудови, а після її початку і після чорнобильської катастрофи сальдо склало 15,1 млрд дол., втім, для Радянського Союзу цілком терпима [33].

Безумовно, багато зовнішньополітичних кроків, були спрямовані на взаємне скорочення гонки озброєння, відповідали інтересам країни, наприклад, заходи з ослаблення ядерного протистояння СРСР і США, початок яким було покладено Вашингтонським договором 1987 р., передбачав знищення ракет малого і середнього радіуса дії. Надалі в розвиток розпочатого процесу роззброєння було підписано Договір про обмеження стратегічних і наступальних озброєнь. Всі ці заходи відповідали інтересам не тільки двох наддержав, а й усієї світової спільноти, оскільки знижували ризики ядерного протистояння. Інтересам країни відповідали виведення в 1989 р. радянських військ з Афганістану, згортання

безвідплатної фінансової допомоги багатьом країнам, що розвиваються і штучно підтримуваним закордонним партіям і рухам комуністичного спрямування.

Висновки до 2 розділу

До моменту приходу до влади М. С. Горбачова керівництво країни остаточно утверджується в думці про об'єктивну необхідність економічних реформ. На самому початковому етапі перебудови центральним напрямком економічної політики оголошувалося прискорення соціально-економічного розвитку країни через інтенсифікацію виробництва і збільшення капіталовкладень в економіку. Основою інтенсифікації виробництва повинен був стати науково-технічний прогрес. Але такий курс реформ виявився дуже витратним і вже в другій половині 1986 р. від нього стали відмовлятися. Наступні реформи, що проводилися під керівництвом нового Генсека, привели країну до економічного, соціального і політичної кризи, з якого вийти не вдалося.

Отже, ми можемо констатувати, що причини перебудови і формування її програми лежать, перш за все всередині СРСР. Радянське суспільство з ентузіазмом зустріло початок перетворень М. С. Горбачова. Розчарування наростало поступово, і з 1989 р. країну захлиснули масові рухи, які висували вже свої плани перетворень. На сторону опозиції перейшла частина номенклатури і виникла нова буржуазія. Ситуація ускладнилася, помилки реформ накладалися на суперечливі соціально-політичні дії.

Результати суперечливі – це і «свобода», і «розпад», «паростки нового» і відкат від соціально-економічних і культурних досягнень СРСР. Причини цих результатів слід відрізняти від причин початку перетворень як таких. У перебудови були глибокі причини, зміни були неминучі. Хід подій визначали все їх учасники, частково – всі радянські люди.

Прийняті союзним керівництвом закони розширювали права підприємств, дозволяли дрібне приватне і кооперативне підприємництво, але не торкалися принципів основ командно-розподільної економіки. Параліч центральної влади і, як наслідок, ослаблення державного контролю за народним господарством, прогресував розпад виробничих зв'язків між підприємствами різних союзних республік, зростало самовладдя директорів, недалекоглядна політика – все це призвело до наростання протягом 1990-1991 рр. економічної кризи в країні. Руйнування старої економічної системи не супроводжувалося появою на її місці нової.

Економічна криза СРСР, яка розуміється як довгострокове явище, виникла до падіння цін на нафту, але в гостру, помітну фазу перейшла вже пізніше. Деяке падіння цін на нафту дисциплінувало радянську економіку, але політика прискорення не підкорялася цій дисципліні, і тоді почалися справжні труднощі.

Стратегічною помилкою радянського керівництва вважається те, що нафтодолари не були використані для модернізації економіки. Це не цілком справедливо – в економіку вкладалися мільярди рублів. Проблема полягала в неефективності цих вкладень в умовах надмонополістичної економіки, а також в тому, що в радянському керівництві не було розуміння завдань постіндустріальної модернізації.

РОЗДІЛ 3. РОЗПАД СРСР ТА РЕАКЦІЯ НА НЬОГО ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ СВІТУ

3.1 Передумови та процес розпаду СРСР

Підсумки «перебудови» з'явилися результатом взаємодії і сукупного впливу ряду об'єктивних і суб'єктивних причин, кожна з яких виходячи зі своєї «ваги» зробила певний внесок. При аналізі суспільних явищ часто важко відокремити об'єктивне від суб'єктивного. Будь-які в суспільстві об'єктивні явища підсумок колись проголошених і реалізованих суб'єктивних ідей і рішень, тому лише розглянувши в жорстко обмежених часових рамках вихідні умови соціальної системи, можна виділити внутрішні і зовнішні, об'єктивні і суб'єктивні причини, що породили аналізовані явища.

За роки перебудови було зроблено мало для реального реформування господарського механізму. Прийняті союзним керівництвом закони розширювали права підприємств, дозволяли дрібне приватне і кооперативне підприємництво, але не торкалися принципових основ командно-розподільної економіки. Параліч центральної влади і, як наслідок, ослаблення державного контролю за народним господарством, прогресував розпад виробничих зв'язків між підприємствами різних союзних республік, зросло самовладдя директорів, недалекоглядна політика штучного зростання доходів населення, як і інші популістські заходи в економіці – все це призвело до наростання протягом 1990-1991 рр. економічної кризи в країні. Руйнування старої економічної системи не супроводжувалося появою на її місці нової [15].

Треба було продовжити процес формування вільного демократичного суспільства, успішно початий «перебудовою». У країні вже була реальна свобода слова, яка виросла з політики «гласності», складалася багатопартійна система, проводилися вибори на альтернативній «з декількох кандидатів»

основі, з'явилася формально незалежна преса. Але зберігалось переважне становище однієї партії – КПРС, яка фактично зрослася з державним апаратом, радянська форма організації державної влади не забезпечувала загально визнаного поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Було потрібно реформувати державно-політичну систему країни.

До кінця 1991 р. економіка СРСР опинилася в катастрофічному становищі. Прискорювалося падіння виробництва. Національний дохід в порівнянні з 1990 р. зменшився на 20%. Дефіцит державного бюджету, тобто перевищення державних витрат над доходами, складав, за різними оцінками, від 20% до 30% валового внутрішнього продукту «ВВП». Наростання грошової маси в країні загрожувало втратою контролю держави над фінансовою системою і гіперінфляцією, тобто інфляцією понад 50% на місяць, яка мала паралізувати всю економіку.

Прискорене зростання зарплат і допомоги, що з 1989 р., збільшив незадоволений попит, під кінець року більшість товарів зникло з державної торгівлі, але зате втридорога продавалось в комерційних магазинах і на «чорному ринку». За період з 1985 по 1991 рр. роздрібні ціни зросли майже в три рази, державний контроль за цінами не міг зупинити інфляцію. Несподівані перебої в постачанні населення різними споживчими товарами викликали «кризи» «тютюновий, цукровий, горілчаний» і величезні черги. Вводилося нормований розподіл багатьох продуктів «по талонах». Люди побоювалися можливого голоду [22].

Серйозні сумніви виникли в західних кредиторів у платоспроможності СРСР. Сумарний зовнішній борг Радянського Союзу до кінця 1991 р. становив понад 100 млрд доларів, з урахуванням взаємних боргів чиста заборгованість СРСР у конвертованій валюті в реальному вираженні оцінювалася близько 60 млрд. доларів. До 1989 р. на обслуговування зовнішнього боргу «погашення відсотків і ін.» йшло 25-30% від суми радянського експорту в конвертованій валюті, але потім у зв'язку з різким падінням експорту нафти Радянському Союзу для придбання відсутньої

валюти довелося продавати золотий запас. До кінця 1991 р. СРСР вже не міг виконати свої міжнародні зобов'язання з обслуговування зовнішнього боргу. Економічна реформа ставала неминучою і життєво необхідною.

Серед багатьох звинувачень, які пред'являли М. С. Горбачову, чи не найголовніше – нерішучість. Політика перебудови, розпочата частиною керівництва КПРС на чолі з Михайлом Горбачовим, призвела до значних змін у житті країни та світу в цілому. В ході перебудови оголилися, які накопичувалися десятиліттями, проблеми, особливо в економіці і міжнаціональній сфері. До цього додалися помилки і прорахунки, допущені в процесі проведення реформ М. С. Горбачова.

Різко загострилося політичне протистояння сил, які виступають за соціалістичний шлях розвитку, і партій, рухів, що пов'язують майбутнє країни з організацією життя на принципах капіталізму, а також з питань майбутнього вигляду Радянського Союзу, взаємин союзних і республіканських органів державної влади і управління. До початку 1990-х рр. перебудова привела до загострення кризи в усіх сферах життя суспільства і до розпаду СРСР [30, с. 90].

Восени 1990 р. М. С. Горбачов, обраний З'їздом народних депутатів СРСР, був змушений провести реорганізацію органів державної влади. Виконавчі органи тепер стали підкорятися безпосередньо президентові. Засновувався новий дорадчий орган – Рада Федерації, членами якого стали глави союзних республік. Почалася розробка і йшло з великими труднощами узгодження проекту нового союзного договору між республіками СРСР.

У березні 1991 був проведений перший в історії країни референдум – громадянам СРСР належало висловити свою думку з питання про збереження Радянського Союзу як оновленої федерації рівних і суверенних республік. Показово, що 6 з 15 союзних держав «Вірменія, Грузія, Литва, Латвія, Естонія і Молдова» не прийняли участь у референдумі. Але 76% людей, які брали участь в голосуванні, висловилися за збереження Союзу.

Паралельно проводився і Всеросійський референдум – більшість його учасників проголосували за введення поста президента республіки [6].

12 червня 1991 відбулися загальнонародні вибори президента. Ним став Б. М. Єльцин. Після цих виборів Москва перетворилася в столицю двох президентів – загальносоюзного і російського. Позиції двох лідерів узгодити було важко, а особисті відносини між ними не були гарними. Обидва виступали за реформи, але при цьому по-різному дивилися на цілі та шляхи перетворень. М. С. Горбачов спирався на комуністичну партію, а Б. Н. Єльцин спирався на опозиційні стосовно КПРС сили.

У липні 1991 Б. Н. Єльцин підписав указ, який забороняв діяльність партійних організацій на державних підприємствах і в установах. Події, що розгорталися в країні, свідчили про те, що процес ослаблення влади КПРС і розпаду Радянського Союзу набував незворотного характеру [28].

Представники партійно-державних верхів, які вважали, що тільки рішучі дії допоможуть зберегти політичні позиції КПРС і зупинити розпад Радянського Союзу, вдалися до силових методів. Вони вирішили скористатися відсутністю в Москві президента СРСР, який перебував на відпочинку в Криму.

Рано вранці 19 серпня телебачення і радіо повідомили громадянам, що в зв'язку з хворобою М. С. Горбачова виконання обов'язків тимчасово покладено на віцепрезидента Янаєва і що «для управління країною і ефективного здійснення режиму надзвичайного стану» утворений державний комітет з надзвичайного стану ДКНС. До складу цього комітету ввійшли 8 осіб. М. С. Горбачов виявився ізольованим на державній дачі. У Москву були введені військові частини і танки, оголошено комендантську годину.

Центром опору ДКНС став Будинок Рад РРФСР, так званий Білий дім. У зверненні до громадян Росії президент Б. Н. Єльцин і виконуючий обов'язки голови Верховної Ради Хасбулатов закликали населення не підкорятися незаконним рішенням ДКНС, назвавши його дії як

антиконституційний переворот. Десятки тисяч жителів столиці висловили підтримку Б. М. Єльцину.

Боячись розв'язання громадянської війни, Янаєв і його соратники не наважилися на штурм Будинку Рад. Вони почали виведення військ з Москви і вилетіли в Крим в надії домовитися з М. С. Горбачовим, але президент СРСР вже повернувся в Москву разом з віцепрезидентом Руцьким. Члени ДКНС були арештовані. Б. Н. Єльцин підписав укази про призупинення діяльності КПРС і КП РРФСР і видання газет комуністичної орієнтації. М. С. Горбачов заявив про складання з себе повноважень генсека ЦК КПРС, а потім видав укази, фактично припиняють діяльність партії і передавали її майно у власність держави [36].

З точки зору права М. С. Горбачов після березня 1991 р. мав всі підстави використовувати силу влади для запобігання розпаду СРСР. Таким правом його наділяли підсумки Всесоюзного референдуму проведеного 17 березня 1991 року, на якому громадяни країни повинні були відповісти на питання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності? ».

Референдум проводився в усіх союзних республіках, крім Литви, Естонії, Латвії, Грузії, Молдови і Вірменії, але в останніх в зв'язку з відсутністю центральних виборчих комісій на підставі Постанови Верховної Ради СРСР багато місцевих Рад народних депутатів самі створили окружні і дільничні комісії для проведення референдуму. 76,4% громадян, які брали участь в референдумі, на поставлене запитання відповіли - «Так».

До моменту проведення референдуму латентний процес розпаду країни зайшов занадто далеко. Слабшаюча сила і падаючий авторитет центру задовго до референдуму дали відчутти регіональним лідерам реальну можливість здобуття незалежності. Рух за вихід зі складу СРСР в союзних республіках починалося обережно, з огляду на реакцію центру [31].

Наприклад, створене в червні 1988 р. в Литовській РСР рух «Саюдіс» було орієнтовано на підтримку перебудови і поступово перейшло на відкрито заявлену позицію відновлення незалежної Литви. Менш ніж через два роки, 11 березня 1990 Верховна Рада Литовської РСР проголосила незалежність Литви і припинення дії на її території Конституції СРСР.

Аналогічним чином трансформувалися гасла утвореного ще раніше, в 1988 р. Народного фронту Естонії в підтримку перебудови. Не випадково 3 квітня 1990 був прийнятий Закон СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР», але багато республік з ним не погоджувалися. Найбільш наполегливо ідея виходу зі складу СРСР просувалася в Прибалтійських республіках, насильно свого часу включених до складу СРСР. Першою про проголошення суверенітету 16 листопада 1988 р. заявила Естонська РСР, потім 18 квітня 1989 року – Литовська РСР, 28 липня 1989 року – Латвійська РСР [20].

З Закавказьких республік першими проголосили суверенітет Азербайджанська РСР «23 вересня 1989 року» і Грузинська РСР «26 травня 1990 року». У більшості інших республік переважала більш стримана позиція з даного питання. Наприклад, в середньоазіатських республіках, крім Казахстану, не було активних національно-патріотичних рухів за створення незалежних держав, тому вони були замикаючими в параді суверенітетів союзних республік. Багато їх лідерів діяли з оглядкою на позицію Росії. Ось чому найбільш вагому і навіть вирішальну роль в процесі дезінтеграції зіграла прийнята 12 червня 1990 р. І З'їздом народних депутатів РРФСР Декларація про державний суверенітет РРФСР, в якій був затверджений пріоритет законів Росії над законами СРСР.

12 червня 1990 року – день прийняття Декларації про державний суверенітет є відправною точкою незворотного, який набирає темпи процесу розпаду СРСР. Ця подія була прикладом не тільки для союзних республік, вона спровокувала так званий «парад суверенітетів» автономних республік і автономних округів Росії. До кінця 1990 року всі союзні республіки

проголосили свій суверенітет, завершила цей процес Киргизька РСР 15 грудня 1990 р. У 1990 році лише Литовська РСР проголосила державну незалежність і вихід зі складу СРСР, інші зробили це після провалу дій ДКНС «Державного комітету з надзвичайного стану». Створення і поразки ДКНС остаточно поховало надії на збереження СРСР і розвіяло залишки авторитету союзної влади, і перш за все особисто М. С. Горбачова.

У розпаді СРСР зовнішні об'єктивні причини, безумовно, зіграли свою роль, але вони не є вирішальними. До них в першу чергу слід віднести майже дворазове зниження ціни на нафту на світовому ринку і перегони озброєнь, які негативно вплинули на економічне становище СРСР і авторитет влади КПРС. Первинна, об'єктивна і головна причина розпаду СРСР – це закономірне вичерпання мобілізаційних ресурсів соціально-економічного розвитку країни на основі сталінської версії марксистсько-ленінського вчення.

Здебільшого конфлікти, які спалахнули у той період, мали внутрішній асиметричний характер, тобто були такими, які розгортались всередині держав по лінії протистояння центр–периферія. Зокрема, у Російській Федерації розгорілися конфлікти у Татарстані, Якутії, Чечено-Інгушетії, розпад якої на Чеченську та Інгуську республіки зумовив у першому випадку багаторічне збройне протистояння між Москвою і Грозним, у другому – подекуди збройну територіальну суперечку між Північною Осетією та новоствореною Інгуською Республікою (осетино-інгуський конфлікт 1992 р.) [40].

Особливим різновидом внутрішніх асиметричних конфліктів на теренах пострадянського простору стали міжнаціональні суперечки, які з огляду на слабкість «центру» та низку вищезгаданих зовнішніх чинників переросли у силові протистояння та затяжні конфлікти з високим рівнем інтернаціоналізації – участі третіх сторін у розгортанні та врегулюванні конфлікту. До таких слід зачислити придністровський, грузино-абхазький та грузино-південноосетинський конфлікти. Врешті, єдиною

внутрішньополітичною кризою, яка переросла у повномасштабний міждержавний конфлікт, виявилась проблема Нагірного Карабаху, що стала предметом азербайджано-вірменської війни.

До приходу М. С. Горбачова на пост генсека КПРС з усією очевидністю постало питання про усунення ідеологічних гальм суспільно-економічного процесу. Успіх в цій роботі в умовах радянського авторитарного режиму визначався суб'єктивним фактором:

- професійними,
- морально-етичними,
- вольовими
- і політичними якостями лідера країни і його оточення.

Їх завдання, не відповідали масштабу і складності, що породжувало потужну суб'єктивну причину розвалу країни.

Наявність проблем безпеки, а також вагоме економічне і транспортно-комунікаційне значення пострадянського простору перетворили його на арену зіткнення геополітичних інтересів провідних регіональних та глобальних акторів, що створює додатковий конфліктогенний потенціал у цьому регіоні. Інтернаціоналізація конфліктів на пострадянському просторі, зацікавленість основних гравців у їхньому вирішенні, залучення міжнародних структур до процесу врегулювання, з одного боку, дає змогу підтримувати стабільність у відповідних проблемних регіонах, а з іншого, з огляду на розбіжність геополітичних та геоекономічних інтересів, – прагнення ключових гравців розв'язати проблему «на свою користь», це гальмує, а іноді й блокує процес їхнього якнайшвидшого всебічного розв'язання.

М. С. Горбачов і його найближче оточення могли вибрати одну з двох можливих стратегій модернізації суспільно політичного устрою. Перша – це повернення до сталінського минулого, посилення режиму і максимальне використання резервів розвитку за рахунок механізмів жорсткого тотального

і репресивного централізованого управління і диктату, зберігаючи вірність марксистським догмам під невідступним оком комуністичної партії.

У той період стан радянського суспільства був вже такий, що він не прийняв б цю стратегію, і тому вона не могла бути предметом обговорення через свою очевидну безперспективність. Також не була б прийнята суспільством і партійною елітою стратегія рішучої відмови від соціально-економічної моделі розвитку та різкого переходу до ринкових відносин у формі «шокової терапії».

Модернізація склалася в країні моделі соціалізму і її поетапна трансформація в оновлену суспільно-політичну систему з ринковою економікою залишалася єдиною реалістичною стратегією для керівництва країни. Горбачовські економічні реформи, привели до товарного голоду в країні. Безуспішні економічні перетворення стали первинною причиною, яка відкрила дорогу подальшим, який привів до неминучого розвалу країни [24].

Першою в цій низці стала горбачовська політична реформа, покликана, за його поданням, подолати перешкоди на шляху економічного зростання. Її результати відомі. Гласність і демократизація суспільного життя, доповнила на кризовий стан економіки, призвели до втрати керованості в країні. Падала виконавська дисципліна в державній владі, в партійних організаціях, в центрі і на місцях сталося стихійне формування груп, що підтримують демократичні перетворення, йшов безперервний спад ефективності роботи правоохоронних органів.

Одним їх загальносвітових показників ослаблення сили і ефективності державного управління, як відомо, є зростання злочинності. Саме в період перебування М. С. Горбачова у владі починають активно формуватися організовані злочинні групи. У 1988 р. влада була змушена створити в структурі Міністерства внутрішніх справ спецпідрозділу по боротьбі з організованою злочинністю. Руйнування СРСР відбулося виключно під впливом внутрішніх причин. Зовнішні чинники лише могли посилити або

послабити їх дію, серед них, на економіку негативно вплинули майже дворазове зниження ціни на нафту і колосальні військові витрати бюджету країни. Лідери країн світу до другої половини 1991 р. не могли припускати розпад СРСР на 15 суверенних держав.

3.2 Реакція провідних держав світу на розпад СРСР

Найвпливовіші західні країни в своїх оцінках розпаду СРСР були настільки ж неоднозначними, як і вітчизняні дослідники. Однак твердження про те, що перемогу у холодній війні для західних країн не приніс прямий військовий чи економічний тиск з їхнього боку, з боку НАТО, є безперечним. Розпад колись могутнього Радянського Союзу, припинення непереможного, як стверджувала радянська пропаганда, Організації Варшавського договору, крах солідної соціалістичної системи в Європі стався в результаті трагічно саморуйнівних процесів, що мали місце, і особливо загострилися в 70-80 -ті роки минулого століття, внутрішньополітичні процеси, що зросли в СРСР, Організації Варшавського договору, соціалістичних країнах Європи [42].

Позиція Великобританії щодо розпаду СРСР цікава, оскільки саме британська політика 1970-1980-х років вважалася зразком дипломатичних інтриг. Радянсько-британські відносини в цілому з самого початку холодної війни були ворожими і тривалий час перебували в постійній напрузі. Значне ослаблення та покращення відносин між СРСР та Великою Британією відбулося на початку 1980 -х років, коли до влади прийшов радянський лідер Михайло Горбачов, який багато в чому почав активно налагоджувати двостороннє співробітництво практично у всіх сферах, насамперед у політичній.

Після розпаду СРСР Велика Британія відреагувала на цю подію як перемогу Заходу, переважно США, і поразку Радянського Союзу. У британській пресі реакцію країни на розпад СРСР описали як несподівану

глобальну подію, якої ніхто з усіх країн світу навіть не очікував [23]. Однак, за словами Тетчер, Велика Британія певною мірою припускала можливе руйнування Радянського Союзу, але робила все можливе, щоб цього не сталося. В результаті світ втратив, насамперед, наймогутнішого гегемона та країну з величезним ядерним потенціалом та соціалістичною ідеологією.

На зустрічі між Маргарет Тетчер і Михайлом Горбачовим у Москві у вересні 1989 року Маргарет Тетчер зайняла несподівану позицію. Вона заявила, що Захід не зацікавлений в об'єднанні Німеччини, що це не сприятиме декомунізації Європи і не сприятиме будь-яким змінам, які загрожували б існуванню та стабільності СРСР та Варшавського договору. Це позиція не лише Великої Британії, а й усього Заходу [21].

З точки зору нинішньої Британії, актуальне питання: чи закінчилася холодна війна? У широкому політичному сенсі, ймовірно, так. Початок її кінця можна датувати 1985 роком, коли до влади прийшли нові керівники СРСР на чолі з М. Горбачовим. Водночас легко довести, що холодна війна ще не повністю закінчена. І один з найсильніших аргументів на користь такого висновку – збереження доктрини ядерного стримування, яка є органічним елементом системи міжнародної безпеки, що склалася після Другої світової війни. Ця доктрина ядерного стримування Росії залишається органічною та невід'ємною частиною військово-політичного мислення США, яке, отже, не зазнало значних змін навіть після оголошеного закінчення холодної війни.

Щодо іншого європейського лідера, то президент Франції Франсуа Міттеран не був зацікавлений у розпаді Радянського Союзу, точніше, він не був зацікавлений у об'єднанні Німеччини, яке могло стати можливим із розпадом Варшавського договору. Міттеран запропонував М. Горбачову створити франко-радянську бригаду, щоб не допустити об'єднання Німеччини. Міттеран не поділяв ідей Маргарет Тетчер, хоча говорив про німецький «реваншизм». Але, як зрозуміло з його розмов з Горбачовим «за зачиненими дверима», це було демагогічним засобом мобілізації громадської

думки в західних країнах. І його реальний план разом з Горбачовим стосувався створення єдиної європейської наддержави з соціалістичним ухилом [47].

Міттеран вважав, що Москва і Париж будуть спільно керувати цим наднаціональним об'єднанням. Міттеран говорив безпосередньо з Горбачовим про ці два полюси нової конфедерації, які спільно можуть контролювати Східну Європу та Німеччину. Тому він не хотів, щоб об'єднання Німеччини відбулося швидко і на західних умовах. Це було питання влади. Вільну, швидше законну, потужну об'єднану Німеччину неможливо було взяти під контроль. І Міттеран хотів, щоб Німеччина в обмін на об'єднання відмовилася від багатьох своїх суверенних повноважень. Отже, європейські країни бачили в СРСР реальну силу, яка могла б стримати Німеччину від помсти, що поширилися на ФРН після приходу до влади К. Аденауера [19].

Один з найбільших союзників Союзу, Китай, мав цікаву реакцію на події, що передували розпаду СРСР, і на сам розпад. На XIII з'їзді Комуністичної партії Китаю (1987) було дано детальне тлумачення теорії початкової стадії соціалізму, згідно з якою соціалістична система та соціалістична економічна система – це різні речі, тобто соціалістичний політичний режим не передбачає безумовну планову централізацію всієї економіки, але дозволяє використовувати ринкові механізми, особливо в парі «держава-підприємство».

XIV з'їзд КПК (1992) проголосив курс на побудову соціалістичної ринкової економічної системи з китайськими особливостями. По суті, запровадження «економічної реформи» означало справжню «революцію згори», яка полягала у поступовому та частковому згортанні тоталітарної сталіністсько-маоїстської моделі жорстко централізованої економіки та передачі деяких галузей національної економіки до ринкових принципів функціонування, але з абсолютно незмінною політичною надбудовою в особі КПК вона монополізує країну [12, с. 77].

На початку ХХІ століття Китай перетворився на «світову фабрику», куди було перенесено ряд галузей промисловості з розвинених країн Європи, Північної Америки та Японії. Швидке економічне зростання багато в чому пояснюється дешевою робочою силою, поганими стандартами безпеки та низьким екологічним контролем. Водночас економічний та політичний вплив країни у світі останніми роками постійно зростає. Так, у 1997 та 1999 роках території Гонконгу (Сянганг) та Макао (Макао), «орендовані» ще у Піднебесній, були повернуті Китаю. Рівень обороноздатності країни постійно зростає.

Лібералізація економіки КНР ще не супроводжувалася пом'якшенням політичного режиму. У країні тривають політичні репресії проти опозиції. Водночас за останні роки до статуту КПК було внесено ряд важливих змін, наприклад, представникам ділових кіл дозволяється приєднатися до партії, а також введено ротацію вищих кадрів керівництва КПК. У внутрішній політиці всі обмеження щодо зростання особистих статків були зняті, а володіння особистими автомобілями дозволено. Політика лібералізації дала сенсаційно хороші результати та сприяла переведенню китайської економіки на інший якісний рівень [43].

Тобто Китай не стільки займав свою зовнішньополітичну позицію чи формулював загальноприйняте ставлення до розпаду СРСР, скільки максимально вивчав причини цього явища. І керівництво КПК вжило всіх можливих заходів, щоб уникнути повторення радянського сценарію в Китаї.

Щодо позиції США та реакції американської громадськості на розпад СРСР, то зауважимо, що вона була дуже різною. Ця подія стала визначальним моментом нової історії американської перемоги. Надія американського уряду, висловлена президентами Рональдом Рейганом та Джорджем Х.В. Бушем про те, що радянські демократичні та ринкові реформи 1985-91 років, проголошені Михайлом Горбачовим, так звана «перебудова», закінчатся успіхом. Всю складну різноманітність радянської історії ЗМІ почали позиціонувати як «сім десятиліть жорстокої, нещадної

поліцейської держави Росії», історію, «кожен шматочок якої навіть більш диявольський, ніж ми думали». Один з оглядачів New York Times припустив, що навіть «фашистська Росія була б кращою» [43].

До 1991 року адміністрація Буша переглянула варіанти політики у світлі зростаючого рівня потрясінь у Радянському Союзі. Представили три основні варіанти. Адміністрація могла б продовжувати підтримувати Горбачова в надії запобігти розпаду СРСР. Крім того, Сполучені Штати могли б передати підтримку Єльцину та керівникам республік та надати підтримку для контрольованої реструктуризації або можливого розпаду Радянського Союзу. Останній варіант полягав у наданні умовної підтримки Горбачову, залученні допомоги в обмін на більш швидкі та радикальні політичні та економічні реформи [11].

Не впевнений у тому, скільки політичного капіталу утримує Горбачов, Буш поєднав елементи другого та третього варіантів. Радянський ядерний арсенал був величезним, як і радянські звичайні сили, і подальше ослаблення Горбачова могло зірвати подальші переговори про контроль над озброєннями. Щоб збалансувати інтереси США щодо подій у Радянському Союзі, а також для того, щоб продемонструвати підтримку Горбачову, Буш підписав договір на Московському саміті в липні 1991 р. Однак чиновники адміністрації Буша також розширили контакти з Єльциним.

З розпадом Радянського Союзу основною метою адміністрації Буша була економічна та політична стабільність та безпека для Росії, Прибалтики та держав колишнього Радянського Союзу. Буш визнав усі 12 незалежних республік і встановив дипломатичні відносини з:

- Росією,
- Україною,
- Білорусією,
- Казахстаном,
- Вірменією
- та Киргизстаном [34].

У лютому 1992 року Бейкер відвідав республіки, що залишилися, і встановили дипломатичні відносини з Узбекистаном, Молдовою, Азербайджаном, Туркменістаном та Таджикистаном. Громадянська війна в Грузії не дозволила визнати її та налагодити дипломатичні відносини зі Сполученими Штатами до травня 1992 р. Єльцин зустрівся з Бушем у Кемп-Девіді в лютому 1992 року, після чого в червні відбувся офіційний державний візит до Вашингтона. Лідери з Казахстану та України відвідали Вашингтон у травні 1992 року.

Під час його візитів до Вашингтона політика, економічні реформи та питання безпеки домінували в розмовах між Єльциним та Бушем. Першочергове занепокоєння викликало забезпечення ядерного арсеналу колишнього Радянського Союзу та виготовлення певної ядерної зброї не в чужі руки. Бейкер чітко дав зрозуміти, що Сполучені Штати мають фінансування для забезпечення ядерної, хімічної та біологічної зброї на території колишнього Радянського Союзу [29].

Законом Нанна-Лугара у листопаді 1991 року було створено Програму зменшення кооперативної загрози для фінансування демонтажу зброї на території колишнього Радянського Союзу відповідно до Договорів СНВ та РСМД та інших угод. Буш і Бейкер також співпрацювали з Єльциним та міжнародними організаціями, такими як Світовий банк та МВФ, для надання фінансової допомоги та, сподіваюся, запобігання гуманітарній кризі в Росії.

Американські науковці реагували по-своєму. За деякими винятками, вони також, забувши, що вони писали про політику Горбачова, стверджували, що система завжди не гнучка, а це означає, що вона не підлягає реформам і приречена. Опозиційний погляд на існування інших можливостей в радянській історії – «дороги не обиралися» - знову був відкинутий як «неправдоподібна ідея», заснована на «сумнівних» гіпотезах. Горбачовські реформи, незважаючи на їхній неймовірний успіх у руйнуванні диктатури Комуністичної партії до 1990 року, були оголошені «химерою», і

Радянський Союз, в такому випадку, зник через «відсутність альтернативного шляху» [20].

Відповідно, більшість американських фахівців навіть у світлі величезних людських трагедій, що відбулися у 1990-х роках, більше не ставили під сумнів, чи могла взагалі відбутися реформа Радянського Союзу, з кращим вибором для посткомуністичного майбутнього Росія та інші колишні республіки. Навпаки, провідні університетські експерти наполягали на тому, що все, що було радянським, слід відкинути, «зруйнувавши всю систему економічних і політичних взаємозв'язків».

Висновки до 3 розділу

Таким чином, до кінця 1991 р. економіка СРСР виявилася в катастрофічному становищі. Прискорювалося падіння виробництва. Наростання грошової маси в країні загрожувало втратою контролю держави над фінансовою системою і гіперінфляцією, інфляцією понад 50% на місяць, яка мала паралізувати всю економіку.

Прискорене зростання зарплат і допомоги, що з 1989 р., збільшив незадоволений попит, під кінець року більшість товарів зникло з державної торгівлі, але зате втридорога продавалося в комерційних магазинах і на «чорному ринку». За період 1985-1991 рр. роздрібні ціни зросли майже в три рази, державний контроль за цінами не міг зупинити інфляцію. Несподівані перебої в постачанні населення різними споживчими товарами викликали «кризи» (тютюновий, цукровий, горілчаний) і величезні черги.

Вводилося нормований розподіл багатьох продуктів (по талонах). Люди побоювалися можливого голоду. Серйозні сумніви виникли в західних кредиторів у платоспроможності СРСР. Сумарний зовнішній борг Радянського Союзу до кінця 1991 р. становив понад 100 млрд. доларів. До

1989 р. на обслуговування зовнішнього боргу (погашення відсотків і ін.) ішло 25-30% від суми радянського експорту в конвертованій валюті, але потім у зв'язку з різким падінням експорту нафти Радянському Союзу для придбання відсутньої валюти довелося продавати золотий запас. До кінця 1991 р. СРСР вже не міг виконати свої міжнародні зобов'язання з обслуговування зовнішнього боргу.

12 червня 1990 року – день прийняття Декларації про державний суверенітет є відправною точкою незворотного, який набирає темпи процесу розпаду СРСР. Ця подія була прикладом не тільки для союзних республік, вона спровокувало так званий «парад суверенітетів» автономних республік і автономних округів Росії. До кінця 1990 року всі союзні республіки проголосили свій суверенітет, завершила цей процес Киргизька РСР 15 грудня 1990 р. У 1990 році лише Литовська РСР проголосила державну незалежність і вихід зі складу СРСР, інші зробили це після провалу дій ДКНС «Державного комітету з надзвичайного стану». Створення і поразки ДКНС остаточно поховало надії на збереження СРСР і розвіяло залишки авторитету союзної влади, і перш за все особисто М. С. Горбачова.

У розпаді СРСР зовнішні об'єктивні причини, безумовно, зіграли свою роль, але вони не є вирішальними. До них в першу чергу слід віднести майже дворазове зниження ціни на нафту на світовому ринку і гонку озброєнь, які негативно вплинули на економічне становище СРСР і авторитет влади КПРС. Первинна, об'єктивна і головна причина розпаду СРСР – це закономірне вичерпання мобілізаційних ресурсів соціально-економічного розвитку країни на основі сталінської версії марксистсько-ленінського вчення.

Руйнування СРСР відбулося виключно під впливом внутрішніх причин. Зовнішні чинники лише могли посилити або послабити їх дію, серед них, на економіку негативно вплинули майже дворазове зниження ціни на нафту і колосальні військові витрати бюджету країни.

Найвпливовіші західні країни в своїх оцінках розпаду СРСР були настільки ж неоднозначними, як і вітчизняні дослідники. Однак твердження

про те, що перемогу у холодній війні для західних країн не приніс прямий військовий чи економічний тиск з їхнього боку, з боку НАТО, є безперечним. Розпад колись могутнього Радянського Союзу, припинення непереможного, як стверджувала радянська пропаганда, Організації Варшавського договору, крах солідної соціалістичної системи в Європі стався в результаті трагічно саморуйнівних процесів, що мали місце, і особливо загострилися в 70-80 -ті роки минулого століття, внутрішньополітичні процеси, що зросли в СРСР, Організації Варшавського договору, соціалістичних країнах Європи.

ВИСНОВКИ

Таким чином, до другої половини 1980-х років назріло усвідомлення необхідності змін в народному господарстві країни. Однак про докорінні зміни економічної системи на першому етапі мова не йшла, як не відбувалося і істотного перегляду теоретичної бази аналізу економічних процесів.

Основними завданнями даного періоду повинні були стати стимулювання базових галузей економіки, пожвавлення і оздоровлення соціально-економічних процесів. Крім проведення масштабної технологічної модернізації промисловості передбачалося підвищити ефективність управління економікою і задіяти внутрішній потенціал працівників, в тому числі шляхом оздоровлення обстановки в побуті за рахунок різкого скорочення пияцтва.

В умовах випереджального зростання доходів населення споживчі дефіцити приводили до формування так званих вимушених заощаджень, коли споживачі, не маючи можливості придбати бажані товари, збільшували обсяг своїх заощаджень, сподіваючись на можливість підвищення рівня споживання в майбутньому. Альтернативні витрати цих заощаджень в умовах регульованих цін і відсутності альтернативних фінансових інструментів (основною формою заощаджень були, як відомо, вклади в банку) були невисокі.

Демократизація політичної системи СРСР у другій половині 1980-х рр., спочатку спрямована на вдосконалення системи управління та активізацію людського фактора, в умовах важкої соціально-економічної ситуації і слабкої центральної влади, стала одним з чинників кризи союзної державності, яка, в свою чергу, призвела до руйнування Союзу РСР.

В кінці 1980-х рр. СРСР переживав кризу союзної державності, який проявився в загостренні міжнаціональних протиріч і посилення відцентрових тенденцій в союзних республіках. Посилення республіканського сепаратизму відбувалося на тлі кризових явищ в економіці: спад промислового і

сільськогосподарського виробництва, спад національного доходу, загострення товарного дефіциту.

Кризові явища в економічній сфері стали значною мірою відправною точкою перетворень, що почалися в суспільстві і в соціально-економічній сфері СРСР у другій половині 1980-х років. Вже до середини цього десятиліття (а частіше й раніше) стали помітні негативні тенденції в радянській економіці: уповільнення темпів зростання основних кількісних і особливо якісних економічних показників, гіпертрофований розвиток військово-промислового комплексу (ВПК) і зростання його навантаження на економіку, дисбаланси в області виробництва споживчих товарів, низькі темпи впровадження результатів науково-технічного прогресу у виробництво.

Одним з яскравих прикладів використання директивних методів в проведенні політики змін стала перша масова кампанія в рамках політики «перебудови», пов'язана з посиленням боротьби з алкоголізмом і побутовим пияцтвом, - антиалкогольна кампанія. Алкоголізм населення був однією з серйозних соціально-економічних проблем в СРСР. Зловживання алкоголем провокувало злочинність, низьку продуктивність праці, громадянську пасивність, високі показники смертності.

До моменту приходу до влади М. С. Горбачова керівництво країни остаточно утверджується в думці про об'єктивну необхідність економічних реформ. На самому початковому етапі перебудови центральним напрямком економічної політики оголошувалося прискорення соціально-економічного розвитку країни через інтенсифікацію виробництва і збільшення капіталовкладень в економіку. Основою інтенсифікації виробництва повинен був стати науково-технічний прогрес. Але такий курс реформ виявився дуже витратним і вже в другій половині 1986 р. від нього стали відмовлятися. Наступні реформи, що проводилися під керівництвом нового Генсека, привели країну до економічного, соціального і політичної кризи, з якого вийти не вдалося.

Отже, ми можемо констатувати, що причини перебудови і формування її програми лежать, перш за все всередині СРСР. Радянське суспільство з ентузіазмом зустріло початок перетворень М. С. Горбачова. Розчарування наростало поступово, і з 1989 р країну захлиснули масові рухи, які висували вже свої плани перетворень. На сторону опозиції перейшла частина номенклатури і виникла нова буржуазія. Ситуація ускладнилася, помилки реформ накладалися на суперечливі соціально-політичні дії.

Результати суперечливі – це і «свобода», і «розпад», «паростки нового» і відкат від соціально-економічних і культурних досягнень СРСР. Причини цих результатів слід відрізнити від причин початку перетворень як таких. У перебудови були глибокі причини, зміни були неминучі. Хід подій визначали все їх учасники, частково – всі радянські люди.

Прийняті союзним керівництвом закони розширювали права підприємств, дозволяли дрібне приватне і кооперативне підприємництво, але не торкалися принципів основ командно-розподільної економіки. Параліч центральної влади і, як наслідок, ослаблення державного контролю за народним господарством, прогресував розпад виробничих зв'язків між підприємствами різних союзних республік, зросло самовладдя директорів, недалекоглядна політика – все це призвело до наростання протягом 1990-1991 рр. економічної кризи в країні. Руйнування старої економічної системи не супроводжувалося появою на її місці нової.

Економічна криза СРСР, яка розуміється як довгострокове явище, виникла до падіння цін на нафту, але в гостру, помітну фазу перейшла вже пізніше. Деяке падіння цін на нафту дисциплінувало радянську економіку, але політика прискорення не підкорялася цій дисципліні, і тоді почалися справжні труднощі.

Стратегічною помилкою радянського керівництва вважається те, що нафтодолари не були використані для модернізації економіки. Це не цілком справедливо – в економіку вкладалися мільярди рублів. Проблема полягала в неефективності цих вкладень в умовах надмонополістичної економіки, а

також в тому, що в радянському керівництві не було розуміння завдань постіндустріальної модернізації.

Таким чином, до кінця 1991 р. економіка СРСР виявилася в катастрофічному становищі. Прискорювалося падіння виробництва. Наростання грошової маси в країні загрожувало втратою контролю держави над фінансовою системою і гіперінфляцією, інфляцією понад 50% на місяць, яка мала паралізувати всю економіку.

Прискорене зростання зарплат і допомоги, що з 1989 р., збільшив незадоволений попит, під кінець року більшість товарів зникло з державної торгівлі, але зате втридорога продавалося в комерційних магазинах і на «чорному ринку». За період 1985-1991 рр. роздрібні ціни зросли майже в три рази, державний контроль за цінами не міг зупинити інфляцію. Несподівані перебої в постачанні населення різними споживчими товарами викликали «кризи» (тютюновий, цукровий, горілчаний) і величезні черги.

Вводилося нормований розподіл багатьох продуктів (по талонах). Люди побоювалися можливого голоду. Серйозні сумніви виникли в західних кредиторів у платоспроможності СРСР. Сумарний зовнішній борг Радянського Союзу до кінця 1991 р. становив понад 100 млрд. доларів. До 1989 р. на обслуговування зовнішнього боргу (погашення відсотків і ін.) ішло 25-30% від суми радянського експорту в конвертованій валюті, але потім у зв'язку з різким падінням експорту нафти Радянському Союзу для придбання відсутньої валюти довелося продавати золотий запас. До кінця 1991 р. СРСР вже не міг виконати свої міжнародні зобов'язання з обслуговування зовнішнього боргу.

12 червня 1990 року – день прийняття Декларації про державний суверенітет є відправною точкою незворотного, який набирає темпи процесу розпаду СРСР. Ця подія була прикладом не тільки для союзних республік, вона спровокувало так званий «парад суверенітетів» автономних республік і автономних округів Росії. До кінця 1990 року всі союзні республіки проголосили свій суверенітет, завершила цей процес Киргизька РСР 15

грудня 1990 р. У 1990 році лише Литовська РСР проголосила державну незалежність і вихід зі складу СРСР, інші зробили це після провалу дій ДКНС «Державного комітету з надзвичайного стану». Створення і поразки ДКНС остаточно поховало надії на збереження СРСР і розвіяло залишки авторитету союзної влади, і перш за все особисто М. С. Горбачова.

У розпаді СРСР зовнішні об'єктивні причини, безумовно, зіграли свою роль, але вони не є вирішальними. До них в першу чергу слід віднести майже дворазове зниження ціни на нафту на світовому ринку і гонку озброєнь, які негативно вплинули на економічне становище СРСР і авторитет влади КПРС. Первинна, об'єктивна і головна причина розпаду СРСР – це закономірне вичерпання мобілізаційних ресурсів соціально-економічного розвитку країни на основі сталінської версії марксистсько-ленінського вчення.

Руйнування СРСР відбулося виключно під впливом внутрішніх причин. Зовнішні чинники лише могли посилити або послабити їх дію, серед них, на економіку негативно вплинули майже дворазове зниження ціни на нафту і колосальні військові витрати бюджету країни.

Найвпливовіші західні країни в своїх оцінках розпаду СРСР були настільки ж неоднозначними, як і вітчизняні дослідники. Однак твердження про те, що перемогу у холодній війні для західних країн не приніс прямий військовий чи економічний тиск з їхнього боку, з боку НАТО, є безперечним. Розпад колись могутнього Радянського Союзу, припинення непереможного, як стверджувала радянська пропаганда, Організації Варшавського договору, крах солідної соціалістичної системи в Європі стався в результаті трагічно саморуйнівних процесів, що мали місце, і особливо загострилися в 70-80 -ті роки минулого століття, внутрішньополітичні процеси, що зросли в СРСР, Організації Варшавського договору, соціалістичних країнах Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. И. Советское общество: революционное обновление. М.: Профиздат. 1989. 96 с.
2. Березовский В. Н. Неформальная Россия: О неформальных политизированных движениях и группах в РСФСР. М.: Молодая гвардия. 1990. 380 с.
3. Борисов В. К. Демократизация общества и преодоление бюрократизма. М.: Изд-во МГУ. 1990. 116 с.
4. Бутенко А. П. Откуда и куда идем: Взгляд философа на историю советского общества. Л.: Лениздат. 1990. 288 с.
5. Бутенко А. П. Советская многопартийность: проблема формирования. М.: Знание. 1991. 63 с.
6. Виттенберг Е. Я. Активность масс в условиях перестройки. Диалог с советологами. М.: Знание. 1989. 62 с.
7. Гайдар Е.Г. Гибель империи. Уроки для современной России. М.: РОССПЭН, 2006. 440 с.
8. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи. М.: Политиздат, 1985. 383 с. С. 360.
9. Добрынина В. И., Сулова Е. А., Ювкин М. И. Самодеятельные инициативные организации: проблемы и перспективы развития. М.: Знание. 1990. 48 с.
- 10.Здравомислов А. Г. Міжнаціональні конфлікти на пострадянському просторі. М., 2005.
- 11.Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. За ред. О.М. Джужи. К., 2000.
- 12.Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. 2-е вид. доп. та перероб. За ред. О.М. Джужи. К., 2005.

13. Кавтарадзе С. Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве. М. : Экзамен, 2005. 223 с.
14. Колпакиди, А., Лемехов, О. Главный противник. ЦРУ против СССР. М.: Вече, 2002. 381 с.
15. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. Общественные науки и современность. 1995. № 1. С. 51–65.
16. Кульчицкий С. Историчні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991). Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 5. К.: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 330–351.
17. Кульчицкий С. Відкладена революція. Про події 1989–1991 рр. в Україні. Політика і час. 2001. № 8. С. 13–23.
18. Логинова В. П. Экономические реформы в России: итоги последних лет. 1991–1996. М.: Профиздат. 1997. 49 с.
19. Лопатников Л.И. От плана к рынку. Очерки новейшей экономической истории России. СПб., 2010. С. 60-65.
20. Лукашин А.В. Проблема суверенизации союзных и автономных республик СССР в 1990-1991 гг. с точки зрения политики и права. Материалы Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. М.: МАКС Пресс, 2011.
21. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник 4-е вид., доп. К.: Атіка, 2004.
22. Маринченко А.В. Геополитика. М., 2009. 427 с.
23. Мейер М.С. Ситуація в пострадянській Центральній Азії і питання національної безпеки Росії. Середній Схід і Центральна Азія: проблеми і перспективи в ХХІ ст. М., 2002. С. 81–83.
24. Мунчаев Ш. М. История Советского государства. М.: Норма, 2008. 720 с. С. 107.

25. Некипелов А.Д. Есть ли свет в конце туннеля? Драма обновления. М.: Прогресс, 1990. С. 595.
26. Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985–1991 роки). Віче. 2007. № 21–22. С. 24–26.
27. Палютін М. П. Україно-російські відносини: минуле і сучасність. Х.: Курсор, 2006. 278 с. С. 174.
28. Панарин, И. Информационные войны: теория и практика. Кадровая политика. 2002. №2.
29. Полянській П. Всесвітня історія. Підручник, 2019.
30. Согрин В.В. Политическая история современной России. 1985-2001. От Горбачева до Путина. М., 2001.
31. Согрин В. В. Теоретические подходы к российской истории конца XX века. Общественные науки и современность. 1998. № 4. 129 с.
32. Согрин В. В. Уроки российской истории и современные реформы. Вопросы философии. 2002. № 11. С. 3–23.
33. Согрин В. В. Михаил Горбачев: личность и история. Общественные науки и современность. 1992. № 3. С. 136–146.
34. Сокур Ю.В. Історія держави та права. Навчальний посібник. Київ, 2012.
35. Станкевич З.А. История крушения СССР политико-правовые аспекты. М, 2001. С. 63.
36. Сулакшин С. С. Некоторые факторы распада СССР и параллели с нынешней ситуацией в России. Научный эксперт. 2012. № 4. С. 33–42.
37. Сулова Е. Н. Общественные самодеятельные движения: проблемы и перспективы. М.: НИИК. 1990. 447 с.
38. Уткин А. Мировая холодная война. М.: «ЭКСМО» «АЛГОРИТМ», 2005. 733 с.
39. Фурман Д. Дивергенция политических систем на постсоветском пространстве. Свободная мысль. 2004. № 10. С. 14–24.

40. Фурман Д. Е. Наша странная революция. Свободная мысль. 1993. № 1. С. 9–17.
41. Фурман Д. Е. Революционные циклы России. Свободная мысль. 1994. № 1. С. 12–16.
42. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ-2000»; «Магнолія плюс», 2003. 408с.
43. Хрущев Н. С. Воспоминания. Избранные фрагменты. М.: Профиздат. 1997. С. 8–15.
44. Чешко С.В. Роль этнонационализма в распаде СССР. Трагедия великой державы: Национальный вопрос и распад Советского Союза: Сб. РАН Институт российской истории. Отв. ред. Г.Н. Севостьянов. М: Соц. полит. Мысль, 2005. С. 443-468.
45. Чешко С. В. Распад Советского Союза: Этнополитический анализ. М.: Профиздат. 1996. С. 158–165.
46. Шевякин А.П. Разгром советской державы. От «оттепели» до «перестройки». М.: Вече, 2004. 447 с.
47. Шпорлюк Р. Імперія та нації. Київ, 2000.
48. Яременко Ю.В. Экономические беседы. Центр исследований и статистики науки. М., 1998. С. 38-44.